چەند تیژکێك بۆ ئەلفوبێ و ڕێنووس ی زمانی کوردی

پ.ی.د. هۆگر مەحموود فەرەج
زانکۆی سلێمانی
سکوڵی زمان
بەشی کوردی

پێشەکی:

گومان لەوەدا نییە, کە ڕێنووس بابەتێکی گرنگە و هەر نەتەوەیەکیش بخوازێت ببێتە خاوەن قەوارەی ڕامیاری ی خۆی، ئەوا دەبێت لە هەوڵی ئەوەشدابێت، کە زمانەکەشی ستانداردی خۆی هەبێت و ڕێنووسەکەشی کەلێنبڕ بکات, تاوەکو بتوانرێت وەك ڕێنووسێکی ستاندارد خوێندن و کاروبار ی فەرمی پێڕاییبکرێت. لەم سۆنگەیەوە، لە مێژە لایەنی دەنگسازی و ڕێنووس بوونەتە خولیام. تەنانەت لە بواری وتنەوەی زانستی دەنگدا، لەو کۆلێژانەی وانەم تێدا وتوونەتەوە، هێندێکیانم بۆ خوێندکاران خستوونەڕوو، بۆیە جێگەی خۆیەتی گەر بڵێم ئەم لێکۆڵینە لە هێندێك لایەنەوە، پێوەندیی بەو نووسراوەی ئەکادیمیا ی کوردستانەوە هەیە، کە بە ناونیشانی "هەوڵۆچکەیەکی تر بەرەو ڕاستەڕێیەکی ڕێنووسی کوردی "بوو, کە لەم ساڵانەدا بۆ کۆمەڵێك مامۆستای زانکۆی نارد، تاوەکو ببێتە تەوەری کۆنفراسێك و دوواتر ئەنجامێکی لێبماڵرێتەوە. هەر بۆیە لێکۆڵ بە دەنگ ئەو خوازتەوە چوو و چەندان تێبینیی لەولایەنەوە پێشکەشکرد. هەرچی ئەم لێکۆڵینەشە، کە لە دووتوێی یەك بەشدایە و چەند تەوەرێك لە خۆدەگرێت، بە پلەی یەکەم ئەو هەوڵۆچکەیەی کردووەتە باسگە و تێبینی و بۆچوونەکانمان ڕوونتر و دیاریکراوتر کردوون و لەوێشەوە چەند ئەنجامێکمان خستوونەڕوو و لە کۆتاییشدا چەندان پەراوێز و لیستێکی تایبەت بە سەرچاوەکانمان پێشکەشکردووە، بەو هیوایەی ئەگەر ئەرێ ی بڕیاربەدەستان بەدەستبهێنن، کەمتازۆر کەلێنێك بگرن.

دیارە دەبێت ئەوە بڵێین، کە لەم باسەدا مەبەستمان لەو ڕێنووسەیە، کە ئەلفوبێ ی چاککراو لە ئەلفوبێ ی عەرەبییەوە(*)، بۆ نووسین ی کوردی ڕەچاودەکات. ئاشکراشە، کە لێکۆڵینی زمان لە ڕۆژگاری ئەمڕۆدا بەپێی ڕێبازی زانستییە و زانستیش ئەم لایەنەی بۆ چەندان پسپۆڕی ی تایبەت وردکردووەتەوە. بۆنموونە زانستی دەنگ خۆی دوو لقی تایبەت لە لێکۆڵینیدا لە ئارادان، کە ئەوانیش "فۆنەتیك و فۆنۆلۆژی"ن. لە جیهانیشدا هەزاران زمان لە ئارادان، ئەم زمانانە لە لایەنی پێکهاتە ی ئەندامەکانی ئاخاوتن لە مرۆڤدا، لەیەکدەچن، بەڵام ئەمە بەو واتایە نییە، کە هەموو زمانەکان وەکیەك لەو ئەندامانە بەیەکسانی کەڵکدەبینن. بۆنموونە لەلایەنی فۆنەتیکەوە، ئەوەی لە زمانەکاندا وەك ژمارەی وات (فۆنیم) کەڵکیان لێدەبینرێت، لە نێوان (١١) بۆ (٦٧) واتدان.(١) بەواتایەکی دی، زمان هەیە تەنیا لە (١١) سازگە سووتمەندە، کە ئەمە کەمترین ژمارەی وات (فۆنیم)ی دەبێت. لەکاتێکدا زمان هەیە لە (٦٧) سازگە سووتمەندە، ئەوە وەك کەمترین و زۆرترین، ئەگینا زمان هەیە لەونێوەندەدایە، بۆنموونە زمانی کوردی

(*) ئەو ئەلفوبێیە لە بنەچەدا لە ئارامییەوە وەرگیراوە و عەرەبیش هێندێك گۆڕانکارییان تێداکردووە، هەروەك چۆن کورد و فارسیش هێندێك گۆڕانکارییان لە پێناوی گونجاندنیدا لەگەڵ واتەکانی زمانی خۆیاندا، کردووە.

بە تایبەت ئەو شێوەزارەی، کە ڕێچکەی بە ستانداردبوونی گرتووە، لە (٣٦) سازگە سووتمەندە، دیارە ئەمە سازگەی واتمان مەبەستە[٢]، ئەگینا سازگەی دی هەن، کە وەك دەنگ سووتیان لێدەبینرێت، بەڵام مەرج نییە ئەو دەنگە یاخود ئەو دەنگانە وات (فۆنیم) بن. جا کاتێك کە لە ڕێنووس بدوێین، ئەوا پێش هەر شت، دەبێت بزانین، کە ژمارەی واتەکانی ئەو زمانە چەندن و خودی وات (فۆنیم) چۆن دەناسێنرێت.

دیارە بەپێی زانستی دەنگ، وات (فۆنیم) بەو دەنگە بنجیینەی زمانێکی دیاریکراو دەوترێت، کە خۆیان واتایان نییە، بەڵام دەتوانن واتای وشە بگۆڕن[٣]. جا ئەگەر ڕەچاوی ئەو پێناسەیەی واتمان کرد و هاوکات پێناسەی پیتیشمان زانی، کە بریتییە لەو وێنەیانەی، کە وەك هێما بۆ ناسینەوەی واتەکانی زمانێکی دیاریکراو، پسپۆڕانی بواری نووسینی زمانێکی دیاریکراو، لەسەری ڕێکدەکەون [٤] [٥]. کاتێکیش کە ڕەچاوی ئەو پێناسانەی وات و پیت بکەین، ئەوا دەبێت بزانین، کە ژمارەی پیتەکان بۆ نووسینی زمانێك، دەبێت هێندەی ژمارەی واتەکانی بن.

ئەوەی وترا، بەو واتایە نییە، کە لە زماندا ئەو دەنگانەی لە ئارادان تەنیا هەر واتبن، بەڵکو هێندێك دەنگ هەن، کە دەنگی زمانین، بەڵام بنجی نین، واتە وات نین و واتا ناگۆڕن، بۆیە ئەگەر گۆکردنیشیان نەبێت، کێشەیەك دروست نابێت. بۆنموونە لە زمانی کوردیدا دەنگی هەمزە (گلۆتەڵستۆپ) لە ئەلفوبێ ی چاککراو لە عەرەبییەوە هێمای بۆ دانراوە، کە (ئـ) ە، لەکاتێکدا ئەگەر لە وشەدا لابرێت واتا ناگۆڕێت، وەك (ئاو، ئەو) کە ئەگەر هەمزەکەش گۆنەکرێت و تەنیا بە (او– aw) و (ەو– ew)

گۆبکرێن، کێشەیەك نابێت. هەرئەمەش وایکردووە، کە لە ئەلفوبێ ی لاتینیدا بۆ زمانی کوردی هێمای بۆ دانەنرێت، بەڵام ئەگەر هێمای بۆ دابنرێت، ئەوا ژمارەی وات لەگەڵ پیتدا لە زمانەکەدا بەرامبەر نابن. دیارە ئەمەش کارێکی باش نییە، چونکە نووسینی پێڕەوبەند لەگەڵ نووسینی دەنگی یاخود فۆنەتیکیدا جیاوازە. واتە دەشێت لە نووسینی دەنگیدا هێما بۆ سەرجەم ئەو دەنگانە هەبن، کە مرۆڤ یان ڕاستتر بڵێین، کە لە زمانەکانی مرۆڤدا هەن، هەبێت، وەك ئەوەی کە خودی هەمزە لەو پێڕەوەدا هێمای{?} هەیە، کە گۆکردنەکەی بەرجەستە دەکات. کەواتە لە زماندا بەپێی گۆکردن ئەوەی کە لە ئاخاوتندا دەبیسترێت، دەنگ بە دوو شێوە لە ئارادایە، یەکەم: دەنگە بنجییەکان، کە واتەکانی هەر زمانێکن، دووهەم: دەنگە زمانییەکانی دی، کە وات نین، واتە بنجی نین و توانای گۆڕینی واتایان نییە. لێرەشەوەیە، کە دەوترێت واتەکان هەموو دەنگن، بەڵام دەنگەکان ئەگەر دەنگی زمانییش بن، هەموویان وات نین.

هەر بەوپێیەش هێندێکجار بە هۆی کاری میکانیکی ی زمانەوە لەناو زاردا لەپێناو گۆکردنی دەنگە جیاجیاکانی زمانەکەدا، هێندێك وات بە شێوەیەك بەرجەستە دەبن، کە شێوە ئەلۆفۆنێکی دەنگەکە بێت و لەمەدا بەپێی فۆنەتیکی بیستن جۆرێك لە نزیکبوونەوەی لە دەنگی زمانێکی بێگانە هەبێت و ئەمەش وابکات، کە هێندێك کەس بەو دەنگەی لەقەڵەمبدەن و هەر ئەمەش وابکات لە نووسیندا پیتی زمانە بێگانەکەی بۆ ڕەچاوبکەن، بەتایبەت ئەگەر لەو زمانە بێگانەیە و نووسینەکەی بە ئاگابن. بۆ نموونە هێندێك لە نووسەران لە وشەیەکی کوردی ی وەك (شەست) یان (سەگ) دا، پیتی (س)یەکە بە (ص)، کە پیتێکی عەرەبییە، دەنووسن. دیارە ئەمەش هەڵەیەکی زەقە و بەپێی پێناسەکانی وات و پیت دەخرێتەلاوە و هیچ کاتێك نابێت ئەلۆفۆنی واتەکان وەك وات لە نووسیندا ڕەچاوبکرێن و پیتیان بۆ دابنرێت، چونکە ئەلۆفۆن خۆی بریتییە لە: شێوە جیاجیاکانی دەربڕین ی واتێکی تایبەت، دیارە هیچکات شێوە جیاجیاکانی دەربڕین ی واتێکی تایبەتیش لە سنووری واتەکە دەرناچن، بۆیە هەر بە پیتە تایبەتەکەی واتەکە دەنووسرێت.

بێگومان دراوسێیەتی ی هێندێك دەنگیش لەگەڵ دەنگی دیدا لەناو وشەدا، لە کاتی درکاندندا هێندێکجار وا دێتە بەرگوێ، کە دەنگێکی تایبەت بێت، بۆنموونە دەنگەکانی {گ} و {د} کە لە وشەدا بە دووای دەنگی {ن}دا بێن، لە

هێندێك ناوچە یاخود لە هێندێك گۆڤەر یان شێوەزاردا بە {نگ– ŋ} گۆدەكرێن، بەڵام دەبێت ئەوە بزانین، كە ئەمە دەربڕینی فۆنەتیكییە، نەك پێڕەوبەند، كە بێگومان لە نووسینیشدا نابێت فۆنەتیكییەكە ڕەچاوبكرێت. ئەم دیاردە دەنگییەی زمانی كوردی، دروست وەك ئەوە وایە، كە لە زمانی ئینگلیزیدا دەنگەكانی {ing} كە بە دووای هێندێك كەرەستەدا، بە {نگ– ŋ} دەردەبڕێت. جگەلەوەش دەنگی {ك}كە پێش دەنگەكانی {ی} و {ێ} بكەوێت لە برگەی وشەكاندا، ئەوا بە ئەلۆفۆنێكی وا گۆدەكرێت كە لە دەنگی {چ} نزیك بێت.

جا ئەو بۆچوونەی، كە دەڵێت: "زمانی كوردی چۆن لە دەم دەردەچێت وا دەنووسرێت"، ئەوا ئەگەر وابێت، دەبێت ئەلۆفۆنەكانیان، كە لەلایەنی فۆنەتیكییەوە بەرگوێكەوتنی تایبەتیان هەیە، دەبوو لەلایەنی ئەلفوبێوە ڕەچاوبكرانایە و پیتی تایبەتیان بۆ دابنرایە، وەك ئەوەی كە هێندێك بە هەڵە پێشنیازی وایان كردووە(٦)، ئەمە لەكاتێكدا ئەگەر زانستی دەنگ ڕەچاوبكرێت، ئەوا ئەو هەڵەكردنە نایەتە ئاراوە، چونكە پیت تەنیا بۆ وات دادەنرێت، نەك بۆ ئەلۆفۆن، دیارە وەك پێشتر خرایەڕوو ئەلۆفۆنیش پێناسەی خۆی هەیە. جا دەبێت ئەوە بزانین، كە ئەلۆفۆنیش لە هێندێك هەلومەرجی دەنگیدا، تیایاندایە، كە بەگوێی ڕووت هەستیانپێدەكرێت و تیاشاندایە بەوشێوەیە دیارنییە، ئەگەرچی هەر دركاندنێكی واتێكی دیاریكراو، ئەلۆفۆنێكی ئەو واتەیە، ئەگەر چەندان جار و چەندان كەس ی جوداجودا دووبارە و چەندبارە گۆیبكەن، بەڵام هیچكات ئەم جیاوازییانە لە سنووری ئەو واتە دیاریكراوە ناترازێت، بۆیە ئەلۆفۆن واتا ناگۆڕێت.

بێگومان ئەوەی وترا ڕاستییەكی زانستییە، كەچی هێندێك لە توێژەران بە هەڵە لە نووسیندا پێشنیازی هێمای تایبەت وەك پیت بۆ ئەم ئەلۆفۆنانە دەكەن یاخود لە نووسینی خۆیاندا بەرجەستەشی دەكەن. سەرباری ئەوەش هێندێكجار ئەلۆفۆن بەپێی دەنگە دراوسێكانی لە وشەدا، دەشێت: درێژ بێت یان كورت، ئەمەش وایكردووە، كە لای هێندێك بە چوونەسەریەكی دوو واتی تێبگەن و بۆ ئەمەش بە دوو پیت بینووسن. دیارە نموونەی ئەم دیاردەیەش لە نووسینی كوردیدا هەیە، وەك واتی {ی–î} لە وشەكانی (شیر)، (بیر)، كە بە (شییر) و (بییر) نووسراون. جگە لەمانەش هێندێك لە توێژەران، پێیانوایە، كە لە زمانی كوردیدا چەند دیفتۆنگێك هەن، هێندێكی تریش بەپێچەوانەوە وایدەبینن، كە لە كوردیدا دیفتۆنگ نییە(٧). هەیشن پێیانوایە، كە نەك هەر دیفتۆنگ، بەڵكو تریتۆنگ و تێتراتۆنگ و بگرە زیاتریش لە كوردیدا هەن(٨).

ئەوەی پێشتر لێیدووواین، لە پێناوی ئەوەدایە، تاوەكو لەبەر ڕۆژناییاندا ڕاستەوخۆ بچینە ناو بابەتی هەولۆچكەكەی ئەكادیمیای كوردییەوە، كە پێشتر باسكرا. دیارە ئەو هەوڵەی ئەكادیمیا، وەك دەزگایەكی تایبەتمەند بەم لایەنانەی زمان و نووسینی كوردی، كارێكی پیرۆز و بەجێیە و دەشچێتە سەر خەرمانی هەموو ئەو هەوڵانەی لەم بارەیەوە لەلایەنی دەستگا یان كەسانی ترەوە، دراون. جا لێرەدا دەبێت ئەوە بزانین، كە دەستگایەكی وا گرنگ، نابێت كارەكانی هەر لەو بازنەیەدا بمێنێتەوە كە تائێستا هەبووە، بەڵكو ڕاستی ی كاریان ئەوەیە، كە لەو بازنەیە دەربچن و بەرەو ئەوە بچن، كە ستراتیژێك بۆ زمانەكەمان و هەروەها بۆ ڕێنووسەكەشمان دابنێن و ئیتر كاتی ئەوە هاتووە، كە بەر بەپاشاگەردانی و داڕمانەكانی چ زمان و چ ڕێنووسەكەشمان بگیرێت.

هەر لە كۆنیشەوە وتراوە (دۆم بە دانیشتن،ماڵی وێرانە). جێی خۆیەتی لێرەدا بڵێم ئەوەی لە (١٩٩٢) لە پەرلەمانی كوردستاندا سەبارەت بە زمانی كوردی خرایە دەنگدانەوە، ئەگەر تەواوی ئەندامانی پەرلەمانەكەمان لە گرنگی ی زمان بەئاگابوونایە یاخود گرنگی ی بڕیارە یەكلاییكەرەوەكانیان لە ساتو كاتی خۆیدا بزانیایە، ئەوا ئێستا كۆمەڵێك كێشە، كە بەربین ی نەتەوەی كوردی لەلایەنی زمانەوە گرتووە، بوونیان نەدەبوو.

هەرچۆنێكبێت، چاكوایە لە دووای چووە نەچین و بیر لە ئێستا و داهاتوو بكەینەوە، لێرەشەوە تێبینی و بۆچوونەكانم هەنگاو هەنگاو لەبارەی ئەلفوبێ و ڕێنووسی كوردی و بە تایبەت سەبارەت بە هەوڵۆچكەكە دەخەمەڕوو، كە هەر لە لاپەڕە (٣)یدا هاتووە، دەڵێت: "... زمانی كوردی چۆن لە دەم دەردەچێت، وا دەنووسرێت"[٩]، من لێرەدا دەڵێم ئەم بۆچوونە كۆنە و ڕاستیش نییە و نابێت ڕەچاوبكرێت، ڕەچاوكردنیشی هێندەی دی زمانەكەمان بەرەو لێكترازان دەبات، بەڵام ئەگەر ئەم بۆچوونە وەلابنرێت و بەپێچەوانەوە هەوڵبدرێت پێڕەوبەندی ی زمانەكە چۆنە، ئەوە ڕەچاوبكرێت، ئەودەم لێكنزیكخستنەوەی زارەكانیشی لێدەكەوێتەوە. هەر بۆ نموونە ئەگەر بەپێی ئەو وتراوە كۆنە بێت، ئەوا لە شاری سلێمانیدا وتن ی لەم چەشنە هەن، كە دەڵێت: (یە، یەت،...) كە ئەمانە وتنی فۆنەتیكین و ڕاستە كورتكردنەوەی زۆریان بەسەرداهاتووە و لە وتندا ئاساییە بەكاربهێنرێن، بەڵام ئەمانە نابێت بە هیچجۆرێك لە نووسیندا ڕەچاوبكرێن.

دیارە ئەمانە دەبێت بەپێی پێڕەوبەندی ی زمانەكە لە لایەنی پێكهاتەی وشەیی ی زمانەكەوە ڕەچاوبكرێن، كە هەر ئەمەشە بۆ قسەپێكەرانی زارەكانی تریش لێكترازان ناخاتەوە. بۆیە دەبێت ئەو وتراوانە بگێڕرێنەوە بۆ ئەو شێوەیەی، كە لایەنە وشەییەكەی زمانەكە دەربخەن، چونكە ئەمانە ڕاستی ی وشەییان بەم شێوەیەن:

دەهێت > دێت > دێ > یەت > یە

جا سەبارەت بەوەی كە وتمان لێكنزیكخستنەوەی زارەكانی لێدەكەوێتەوە، ئەوا دەكرێت ئەوە بزانین، كە لە هێندێك گۆڤەر یان شێوەزاری كرمانجی ی ژووروودا ، كە دەوترێت: دەهێت > تهێت

واتە دەنگی {ت} كە جێ ی دەنگ ی {د}ی گرتووەتەوە، ئەم گۆڕینە بەپێی زانستی دەنگ دەزانرێت هۆی چییە. ئەویش ئەوەیە، كە دەنگی {ه} كە خۆی دەنگێكی كپە، واتە لەرەی ژێدەنگی لەگەڵدا نییە و كاتێكیش كە دەنگی {د}ی گڕی لەپێشەوە بێت، بزوێنی نێوانیشیان بزرۆكە بێت، كە خۆی ڕووبەرێكی دەنگی ی كەمی هەیە، ئەوا ئەمە وادەكات كە {د} بە {ت} بگۆڕرێت، یاخود لەرەی هێندە كەمببێتەوە، كە بەرەو كپبوون بچێت، بەڵام لەو زارانەدا، كە دەنگی {ه} دەكەوێت و (دهێت) دەبێت بە (دێت) ئەودەم دەنگی {د} ناگۆڕێت و بەرجەستە دەبێت.

لەو شێوەزارانەشدا كە پێدەچێت دەنگی {ه} درەنگتر كەوتبن، ئەوا دەبێت بە (تێت) و بەدووای كەوتنی جێناوە لكاوەكەشدا، كە (ت)یە، دەربڕراوەكە تەنیا بە (تێ) دەمێنێتەوە، واتە:

دهێت > تهێت > تێت > تێ

بێگومان ئەو گۆڕانانەی باسكران، هەلومەرجی فۆنەتیكی دەیانهێنێتە ئاراوە و نابێت لەلایەنی نووسینەوە ڕەچاوبكرێن، جا ئەگەر ڕەچاونەكران، ئەوا لە پێكهاتە پێڕەوبەندەكەدا زارەكان جیاوازییان نامێنێت یاخود كەمدەبنەوە، بەمەش هەنگاوێكی گەورە لە سەرگرتن و خۆچەسپاندنی ستاندارد نزیكدەبینەوە، كە خوازتێكی لە دوواخستننەهاتووی نەتەوەییمانە. دەبێت ئەوە بڵێم، كە گومانم لەوە نییە، كە نووسەر و ئەكادیمی ی لەو بابەتەمان كەم نین، كە یەكسەر لەبەرامبەر ئەم بۆچوونانەی ئێمەدا، دەڵێن زمان پێشدەكەوێت و بەو بنەمایانە كاردەكات، كە بە كورتترین كات و كەمترین ئەرك، زۆرترین بیر بە گوێگر بگەیێنێت، دیارە ئێمەش لەگەڵ ئەم بنەمایانەداین و ڕاستیشن، بەڵام ئەمانە لە ئاستی وتن و ئاخاوتنی ئاسایی ناو خەڵكدا، نەك لە ئاستی نووسیندا، لێرەدا بۆچوونەكەمان هیچ لە بەهای ئەو ناساندنەی نووسین كەمناكاتەوە، كە دەڵێت: نووسین وێنەكردنی ئاخاوتنە. بێگومان ئەوە ڕاستە، بەڵام كرۆكی ئەو ناساندنە مەبەست لێی خودی بیرەكەیە. واتە بیری ئاخاوتنەكە مەبەستە. دیسانەوە ئەمە نابێت وابكات، كە ڕەچاوی بە ئاخاوتنكردنەوەكەیشی، واتە خوێندنەوەی ئەو نووسینەش نەكرێت. بە واتایەكی دی نووسین بۆئەوەیە، كە بخوێنرێتەوە. لێرەدا نابێت ئەوەمان لەبیربچێت، كە ئێمە دەبێت هەوڵی

ئەوەبـدەین کەلێنـەکانی زمانەکـەمان نـەهێڵین بـەرگیری ی دژە تەلاشـەکان، لـەپێناو لێکنـەترازان و هـەروەها لـە بەرامبەریشیدا نزیککردنەوەی زارەکان و بڕواهێنانیان بە هەوڵەکانی چەسپاندن و پەرەسەندنی ستانداردی زمانەکـە، بکەین.

لە ل (٣)ی هەولۆچکەکەدا، کـە ڕێنـووس دەناسـێنێت، دەڵێت:"وێنـەی نووسـینی دەنگـەکانی زمـان و ...". جـا ئەوەیڕاستیبێت، وەك پێشتریش لێیدووایین، نووسین وێنەی ئاخاوتنە، بەڵام ڕێنووس یاساکانی چۆنێتی ی نووسـینە، واتە وەکچۆن بەپێی ڕێزمان، کە یاسای ئاخاوتنە، هەر بەوپێیەش لە نووسیندا، ڕێنووس ڕێکخـەری نووسـینە. ئەمـە لەلایەك و لەلایەکی تریشەوە لە ڕێنووسدا کار بـە وێنـەی واتـەکان دەکرێـت، نـەك دەنـگ. خـودی ئـەلفوبێش هێمـای واتەکانی هەر زمانێکە. واتە ئەوەی لە نووسیندا ڕێنووس ڕەچاوی دەکات واتەکانن، کە بە پیت وێنە یاخود هێمایـان بۆ دادەنرێت.

جـا بـۆ دەرخسـتنی ڕاسـتی ی ئـەوەی، کـە ئێمـە لـە زۆربـاردا نووسـینەکانمان فۆنەتیکییانـەن و وەك بەدەمـداهاتن دەنووسین، دیارە ئەمەش بۆ نووسینی فەرمی و ستاندارد هەڵەیە. لێرەوە دەکرێت نموونـە لـە خـودی هەولۆچـکەکە وەربگرین، بۆنموونە لە ل (٤)دا، دەستەواژەکانی (خۆمان ڕابێنین)، (خۆمـان وا ڕابێـنین) هـاتوون، کـە ڕاسـتییەکەی ئەوەیـە بـە (ڕابهێـنین) بنووسـرێن ، چـونکە چـاوگی کارەکـە (ڕاهێنان)ـە و هـەر بەمـەش ڕەگـی کـار بـە ڕوونـی دەردەکەوێت. بێگومان ئەمەش چ بۆ فێربوونی منـداڵانی کـورد خـۆی و چ بـۆ فێربـوونی بێگانـەش، پێڕەوبەنـدە و ئاسانە، کە پێکهاتەکانی کەرەستە یان پێکهاتە وشەییەکان بدۆزرێنەوە یان بناسرێنەوە.

هەر لە ل (٤) دا، لە پەڕەگرافی دووهەمدا بە (تیپ) قسە لە وات کراوە و دوواجار بە (دەنگ) قسە لە ئەلۆفۆن کراوە، جا هەروەك لە سەرەتای ئـەم باسـەدا لێـدووایین (پیـت) تـەنیا هێمایـە بـۆ ناسـینەوەی وات ، واتـیش ئاسـاییە، کـە ئەلۆفۆنی جوداجودای هەبن و تیاشیاندا هەبن، کـە بـە گـوێ ی ڕووت هەسـت بـە جیاوازییـان لـە سـنووری واتەکـەدا بکرێت، بەڵام لەو سنوورە دەرناچن و ئەمەش وادەکات، کە پیتی تایبەتیان بۆ دانەنرێت.

هەر لەو پەڕەگرافەدا باس لـەوەکراوە کـە: "... چـەند وشـەیەك بەسـەریەکەوە و بـە شـێوە و مەزەنـدە Context دەناسینەوە و لە واتاکانیان دەگەین..." لێرەدا جێ ی خۆیەتی، کە بڵێین (مەزەنـدە لەگـەڵ واتـای (Context)دا جیاوازن و (Context) چەند جۆرێکی هەن و یەکێك لەوانە دەوروبەری زمانییـە، کـە خـودی ڕسـتە بـەپێی شـوێنی پێکهاتەکانی، واتای لێدەکەوێتەوە و ئەو واتایە مەزەندە نییە و پێڕەوە.

لێرەوە ئەگەر لەوە بدوێین، کە ئەکادیمیا پێشنیازیکردووە، ئەوا لە بنەچەدا دەبێت پەنابردنە بـەر لایـەنی زانسـت ی دەنگ ڕەچاوبکرێت، تاوەکو بڕیار لەبارەی پیتەکانەوە بدەین. ئەو زانستەش ئەوەی یەکلایی کردووەتەوە، کە دەنگە زمانییەکان بزوێن (ڤاوڵ)و نەبزوێن (کۆنسۆنانت)یان هەن، کەواتە دەبێت هەر جۆرێك لە پیتەکان بەپێی تایبەتێتی ی خۆی باسبکرێت. ئەمەش دەخوازێت لە واتەکانەوە بۆ پیتەکان بچین. بۆنموونە لـە ل (٤)دا هـاتووە، کـە: "پلـەکانی دەنگە بزوێنی واو...". جا هەر لەم تێبینییەوە ئێمە پێشنیازی ئەوە دەکەین، کە با ئیتر لەو پاشـاگەردانییەی نـاوی پیتەکان و ناوهێنانیان ڕزگارمان ببێت، کە هەرکەسە بە ئارەزووی خۆی ناو لە پیتەکان دەنێت، هێندێك بە کاریگەری ی زمانی عەرەبی و هێندێك بە ئینگلیزی و هەیشن خۆبەخۆی خۆیان چۆنیان بەدەمدا بێت، ناویان لێدەنێن. هـەر بـۆ نموونە غازی فاتح وەیس، کـە ماسـتەرنامەکەی لـە وڵاتـی بـەریتانیا هێنـاوە، پـیتی (ا) بـە (ئـەلف) و (م) بـە (مـیم) ناودەبات[10] کە ئەمەش لە (ئەلیف)ی عەرەبییەوەیـە. بۆیـە ئێمـە پێشـنیاز دەکـەین، کـە لـە ناوهێنـان یـان ناونـانی بزوێنەکاندا، با بە دەنگ ی {ھ} یاخود بە دەنگ ی هەمزە (گلۆتەڵستۆپ) دەستپێبکات و بە خودی هەر بزوێنێك لـە بزوێنـەکان کۆتـایی بێـت. دیـارە ئەمـە ئامـانجێکی چـاك دەپێکێـت، ئـەویش ئەوەیـە، کـە بـزوێن خـۆی دەتوانرێـت

درێژبکرێتەوە، بەمەیش لە ناوبردنەکەوە بەرجەستەبوون و گەیاندنیشی بۆ گوێگر چاکتر دەبێت. واتە بزوێنەکان یـان بە {ها، ە، هو، هوو، هۆ، هە، هی، هێ} ناوببرێن، یان بەم شێوەیەی خوارەوە:

وێنەی پیت بە ئەلفوبێ ی چاککراو لە عەرەبییەوە	بە ئەلفوبێ ی چاککراو لە لاتینییەوە	ناوی پیت
ا	a	ئا
–	i	ئـ
و	u	ئو
وو	û	ئوو
ۆ	o	ئۆ
ە	e	ئە
ی	î	ئی
ێ	ê	ئێ

لێرەدا ڕەنگە هەبن بڵێن، کاتێك کـە گلۆتەڵسـتۆپ (هـەمزە) لـە کوردیـدا وات نـەبێت، ئـیتر بۆچـی لێـرەدا دابنرێـت، لەوەڵامدا دەڵێین لەبەرئەوەی کـە بەشـێوەیەکی لـەبار سروشـتی دەنگـی ی واتـەکان بـۆ نـاوی پیتـەکان بەرجەسـتە دەکات، دەنا دەکرێت وەك پێشتر نموونەمان نیشانداوە، هەر دەنگی {هـ} دابنێین.

بۆ نەبزوێنەکانیش، بەم شێوەیەی خوارەوە:

وێنە یان هێمای پیت بە ئەلفوبێی چاککراو لەعەرەبییەوە	بە ئەلفوبێی چاککراو لە لاتینییەوە	ناوی پیت
پ	p	پێ
ب	b	بێ
م	m	مێ
و	w	وێ
ف	f	فێ
ڤ	v	ڤێ
ت	t	تێ
د	d	دێ
س	s	سێ
ز	z	زێ
ن	n	نێ
ل	L	لێ
ر	r	رێ
چ	ç	چێ
ج	c	جێ
ڵ	ˇL	ڵێ
ڕ	ř	ڕێ
ی	y	یێ

ش	Ş	شێ
ژ	J	ژێ
ك	k	کێ
گ	g	گێ
خ	x	خێ
غ	Ẍ	غێ
ق	q	قێ
ح	ĥ	حێ
ع	ʿ	عێ
ھ	h	ھێ

لێرەدا بەچاکیدەزانین ئەوە بڵێین، کە دواتر پێشنیازی تایبەتمان سەبارەت بەو پیتانە هەن، کە لە نووسینی کوردیدا گرفتیان لێدەکەوێتەوە. لەوانەش، هەولۆچکەکە لە ل (٤)دا، دەڵێت: "کورتەواو"، بێگومان ئەمە لە دوو باردا هەڵەیە، یەکهەم: لەوەدا کە هەر واتێك دەشێت چەندان ئەلۆفۆنی هەبن، تیاشیاندا درێـژ و کـورت و کـورتتر هـەبن، دووهـەم: خودی ناوبردنی واتەکە و دواتر پیتەکە، بە (واو) ئەمەش هەر هەڵەیە. بۆیە ئەگەر بە (ئو) ناوببرێت چـاکترە، بـەڵام ئەوە ڕاستە، کە دەڵێت لە زۆر باردا بەرامبەر بە بۆری عەرەبی دەوەستێت. لەبەرئەوە بەچاکی دەزانین پیتەکـە هـەر بەو شێوەیە بمێنێتەوە، کە لە ئێستادا لە کاردایە. جا بۆ جیاکردنەوەی لە پیتی وێ (ۆ– W) چاکوایە، کە هێماکـەی یان وێنەکەی بگۆڕرێت، بەشێوەیەك کە لە پێش کۆتایی ی پیتەکەدا ڕاستەهێڵێکی کورت وەك ژمارە(یەك) بکێشرێت، بەشێوەی: ۆ (ۆ – W)

لە نووسیندا بەوپێیە بەرجەستە بکرێت، بۆنموونە: ۆریا ۆەرە نەۆشیروان هاتووۆە.

دیارە ئەو گۆڕینە بە لـەبارتر دەزانـین لـە (خـاڵ، حـەوت، تەقەڵ...هتـد) لەبەرئـەوەی سـەرلێتێکدان لەگـەڵ هێمـای پیتەکانی دیدا ناخاتەوە.

دواتریش کە هەولۆچکەکە (ئوو) بە (درێژەواو) ناودەبات، ئەمەیان گومانی تێدا نییە، کـە لـەم ئەلفوبێیـەی ئێسـتادا کێشەی خستووەتەوە و سەرلێشێوانی لێدەکەوێتەوە، بۆیە پێش هەر شت دەکرێت ئەوە بڵـێین، کـە ئـەم دەنگـە لـە کوردیدا واتێکی سەربەخۆیە و ئەمەش ئەوە دەخوازێت، کە لە ئەلفوبێکەماندا پیتێکی تایبەتی بـێ کێشـەی هـەبێت، نەك بە دووبارەکردنەوەی پیتی تر. بۆیە پێشنیازی ئەوە دەکەین، کە بـۆ (ئـوو) پـیتی (ڵ) بنووسـرێت، بـەڵام وەك هێڵێکی شکاوە یان وەك نیوەی سەرە تیرێك بە ئاڕاستەی ژێری سەرەتای پیتەکە، بەبێ دەسـتهەڵگرتن، بکێشـرێت، بەم شێوەیەی خوارەوە: ڵ (ڵ– û) نموونەی لە نووسیندا، وەك: نڵسین بە پێنڵس سڵتی خۆی هەیە.

بێگومان ئەوەی سەبارەت بە گۆڕینی پیتی وێ (ۆ– W) باسکرا، بۆ (ڵ) یش هەر وایە، جگەلەوەش، لە ئوودا ئـەم خاڵانەش وەك جیاوگ لەم پێشنیازەدا، لە ئارادان، کە بریتین لە:

دەستهەڵگرتنی لە کاتی نووسیندا پێویست نییە، کەواتە ئەرکی کەمتر دەبێت.

کاتێکی کەمتری لە (خاڵ و حەوت و تەقەڵ و...هتد) دەوێت.

سەرلێتێکدان لەگەڵ هێمای پیتەکانی تردا ناخاتەوە.

سەبارەت بە پیتی ئۆ (ۆ–O) ئەو شێوەیەی کە هەیە، لەبارە و چەسپاویشە سەرلێتێکدانیش ناخاتەوە. سەبارەت بە دیفتۆنگ یان جووتەبزوێن، پێمانوایە ئەو نموونانەی بۆ دیفتۆنگ دەهێنرێنەوە[11]، دیفتۆنگ نین. ئەم بۆچوونەمان بە

پشتبەست بە چەند بنەمایەکی زانست ی دەنگ دەخەینەڕوو، لەوانەش، یەکەم: دەنگی بزوێن ئەو دەنگانەن، کە دەتوانرێت درێژ و کورت بکرێنەوە، ئەمەش بەپێی ی دراوسێیەتی لەگەڵ دەنگەکانی دیدا لەناو بڕگە و وشەدا. دیارە هەر دەنگێك سازگەیەکی خۆی هەیە، هەر لە لچولێوەوە تاوەکو بە چاڵایی ی قوڕگ دەگات، جا لەلایەنی فۆنەتیکییەوە نەبزوێنەکان بەهۆی بزوێنەکانەوە دەدرکێن. لێرەشەوە ئەگەر لەو نموونانە، کە بۆ دیفتۆنگ هێنراونەتەوە وردببینەوە، کە بریتین لە: (شوێن) و (نوێن) و (کوێ) و (توێ)، ئەوا دەبینین لە (شوێن)و (نوێن)دا بە چوار دەنگ و لە (کوێ) و (توێ)دا بە سێ دەنگ دراونەتە قەڵەم، دیارە ڕاستییەکەی وانییە و (شوێن) و (نوێن) پێنج دەنگن و (کوێ) و (توێ) هەریەکەیان چوار دەنگن. هەر وشەیەکیشیان لە دوو بڕگە پێکهاتووە، بۆ نموونە:

شوێن (ش/وێن) (Şi/wên)

نوێن (ن/وێن) (ni/wên)

کوێ (ك/وێ) (ki/wê)

توێ (ت/وێ) (ti/wê)

لێرەدا تێبینییەك ی گرنگ هەیە، کە ناکرێت فەرامۆش بکرێت، ئەویش ئەوەیە کە لە زمانی کوردیدا واتەکانی ئو (و – u) و ئی (ی – î)، کە خۆیان بزوێنن، کەچی لە هێندێك باردا، کە بە ئەلۆفۆنێکی زۆرکورت دەدرکێنرێن، ئەم هەلومەرجە وادەکات هێندێکجار لەو کورتبوونەوەیەدا، لە سنووری ئەو واتانە دەربچن و بگۆڕرێن بە بزوێنی بزرۆکە، وەك وشەکانی:

ژییان Jîyan

زییان Zîyan

جووان Cuwan

سووان Suwan

جا ئەو وشانە ئەگەر لە گۆرانیدا، کە ئاوازی لەگەڵدایە، سەرنج بدرێن، ئەوا بەرجەستەکردنێکی ڕوونیان دەبێت و بە ئاشکرا بە گوێ ی ڕووت هەستیانپێدەکرێت.

دیارە ئەمەش بەهۆی ئەوەوەیە، کە بزوێن هەلومەرجی درێژبوونەوەی هەیە، دەنا ئەوە نەدەبوو. هەر کاتێکیش وەك پێشتر باسکرا، کە بە ئەلۆفۆنێکی زۆر کورت واتەکانی ئی (ی) و ئو (و) بدرکێنرێن، ئەوا ئەو هەلومەرجە دەڕەخسێت، کە لە کورتبوونەوەی زۆردا، سنووری واتەکانیان ببەزێنن و ببنە بزوێنی بزرۆکە. (ئـ – i)، وەك:

ژییان > ژیان Jîyan >Jiyan

زییان > زیان Zîyan >Ziyan

جووان > جوان Cuwan >Ciwan

سووان > سوان Suwan >Siwan

لێرەدا ئەگەر لە نموونەیەکی وەك (جوێن) بڕوانین، کە هەروەك نموونە بۆ دیفتۆنگی (وێ) دەهێنرایەوە، ئەوا ئەگەر لە شێوە درکاندنەکانی دی ی ئەو وشەیە لە زار و شێوەزارەکاندا بڕوانین، دەبینین کە بە چەند شێوەیەك لە ئارادایە، لەوانەش:

جمێن – Cimên

جمان – Ciman

جنێو – Cinêw

جا ئەگەر لە نموونەی یەکەم وردبببینەوە، ئەوا چەند لایەنێکی فۆنەتیکی تر لە ئارادان، کە دەکرێت یارمەتیدەرمان بن بۆئەوەی لە ڕێگەیانەوە ڕاستی ی نادیفتۆنگی ی ئەو نموونانە بسەلمێنین، لەوانەش کاتێك ئێمە بزانین، کە واتی مێ/م/ و چەند دەنگێك ی دی ی زمانی کوردی لە زارەکانی زمانی کوردیدا بە واتی وێ /ۆ −W/ گۆڕراون، وەك:

کەمان − کەۆان

نیم − نیۆ

نیمەڕۆژە− نیۆەڕۆ

دیارە ئەمە ئاسانکاریمان بۆدەکات، تاوەکو لەوەبگەین، کە واتی مێ/م/ لە وشەی (جمێن)یشدا بە وێ/و−W/ گۆڕراوە و بووە بە جوێن. جا ئەگەر لە سروشتی برگەیی ی وشەی (جمێن) بڕوانین، ئەوا بە ئاشکرا هەست دەکەین دوو برگەیە و لە (Ci) و (mên) پێکهاتووە، لەم بارەدا ڕووبەری بزرۆکە، کە دراوسێ ی مێ/م/ بێت،درێژترە لەوکاتەی کە دراوسێ ی واتی وێ/ۆ−W/ بێت، دیارە ئەمەش پێوەندیی بەکاری میکانیکی ی زمانەوە، لەناو زاردا هەیە. هەر ئەمەش وادەکات، کە لای هێندێك کەس هەستکردن بە بزوێنی بزرۆکە هێندە کەم بێت، کە نەتوانن سنووری برگەی پێ دیاریبکەن و بەمەش وێ (ۆ−W) و ئێ (ێ) بە دیفتۆنگ بزانن.

لێرەدا بەجێیە گەر بڵێین ئەو نموونانە، کە وەك دیفتۆنگ باسدەکرێن، دیفتۆنگ نین، بەڵام ئەمە بەو واتایە نییە، کە لە شێوەزارەکان و لە ئاخاوتنی ئاساییدا لە هێندێك باردا دیفتۆنگ لە ئارادا نەبێت، بۆنموونە لە ئاخاوتنی ئاسایی ی شاری سلێمانیدا، هێندێکجار دەنگی دێ {د} دەکەوێت، گەرچی ڕاستییەکەی ئەوەیە، کە بە دەنگێکی دی دەگۆڕرێت، هەرچەندە سروشتیان، لەلایەنی بزوێنیو نەبزوێنییەوە جیاوازە، بۆنموونە ناوێکی وەك (ئەحمەد)، گۆکردنی دەبێت بە:

ئەحمەد < ئەحمە {i}

eȟmed < eȟmei

واتە ئەوەی کە گۆدەکرێت (ئەحمە− eȟme) نییە، بەڵکو (eȟmei)ە. واتە دەنگێکی دی لە دووای دەنگی {ە− e}وە لە ئارادایە، کە هیچ گرتنێکی لەبەردەمدا نییە و درێژدەبێتەوە. دیارە ئەم سیمایەش سیمای بزوێنە و بزوێنەکەش بزرۆکەیە. کەواتە ئەوەی لەو پێکهاتەیەدا بەرجەستە دەبێت دیفتۆنگە. جا ئەگەر ئەو بزرۆکەیە نەبێت، ئەوا ئەو پێکهاتەیە ناوەکە ناگەیەنێت. لێرەشەوە دەکرێت ئەوە بڵێین کە لە ئاخاوتندا دەشێت تریتۆنگیشمان بەشێوەی فۆنەتیکی هەبێت، ئەمەش لەوکاتەدا، دەبێت، کە فرمانی بێهێز بێتە دووای ناوەکەوە، کە (ئەحمەد)ە، ئەوجا ببێت بە:

eȟmede < eȟmeie

وەك ئەوەی دەوترێت:

ئەوە ئەحمەدە. ewe eȟmede ئەوە ئەحمە + بزرۆکە + ە

هەر بەوپێیەش لە ناوچەی شارەزوور و هێندێك ناوچەی گەرمیاندا، وتراوێکی وەك (کردووە) دەبێت بە: Kirdûwe < kirdie (ك + بزرۆکە + ر / د + بزرۆکە + ە)

واتە برگەی دووهەم بە دیفتۆنگ کۆتاییدێت و واتای دروستی خۆی بەپێی شێوەزارەکە دەگەیێنێت. هەر ئەم دەربڕراوە، دەکرێت بە دیفتۆنگ کۆتاییەکەی گۆ نەکرێت، ئەو دەم دەربڕراوەکە بە سێ برگە دەردەبڕرێت نەك بە دوو. واتە ئەگەر یەکەمیان (ك + بزرۆکە + ر / د + بزرۆکە + ە) بێت، ئەوا دووهەمیان (ك + بزرۆکە + ر / د + بزرۆکە / ە)دەبێت، کەواتە یەکەم دوو برگە و دووهەم سێ برگە دەبێت. واتە دووا برگە تەنیا بزوێنی { ە − e } یە.

سەبارەت بـەوەیش، کـە بـە دیفتـۆنگی (وی– ü) ناودەبرێـت، ئەمـەش هـەروەك (وێ – Ö)وایـە و دیفتـۆنگ نییـە و جیاوازییەکەشی تەنیا ئەوەیە، کە بزوێنی دووای (ۆ–W) کە ئـی {ی}یـە نـەك ئـێ {ێ}. هـەر بۆنموونـە ئەگـەر لـە وشەی هەنگوین بڕوانین، ئەوا دەبینین، کە پێش بزوێنی ئی {ی– î} کۆنسۆنانتی {ۆ– W} هەیە و کۆنسۆنانتێکی ڕاشکاوە. بۆ ڕاستی ی ئەمەش، ئەگەر لە زمانی فارسیدا بۆ ئەو وشەیە بگەڕێین، ئـەوا لـە زمـانی فارسـیدا ئەنگـەبین (انگبین) دەڵێن، ئەمەش ئەوە دەردەخات، کە هەروەکچۆن لـە زارەکـانی کوردیـدا (ۆ– W) جێـی بـێ {ب} و چـەند دەنگێکی تر دەگرێتەوە، یان ڕاستتر بڵێین چەند دەنگێك بە {W} دەگۆڕڕێن، ئەوکاتە ئەوەمان بۆ دەردەکەوێت کـە بەپێی پێناسەی دیفتۆنگ، ئەو دوو دەنگە دیفتۆنگ نین. دیارە ئێمەش دانانی پیتی تایبەت بـۆ ئـەو لایەنـە بـە هەڵـە دەزانین، بەڵام وەك پێشتر خرایەڕوو، ئەگەر {ۆ – W} لەجیاتی {و} ڕەچاوبکرێت، ئـەوا ئـەو بەهەڵـە بردنـەش لـە ڕەچاوکردنی دەنگیدا ناهێڵێتو ئەوە دەردەخات، کـە بڕگـەی {wîn} بـە نـەبزوێن ی {ۆ –W} دەسـتیپێکردووە. دیارە پێکهاتە فارسییەکەش، کە (ئەنگەبین–engebîn) بوو، لە کوردیدا بەدەنگی {ھ} و لە فارسیدا بـە (هـەمزە) وشـەکە دەسـتپێدەکات، بـەڵام لـە فارسـیدا بڕگـەی دووهـەمی وشـەکە بـە {گ} دەسـتپێدەکات و بـە {ە – e} کۆتاییدێت، بەڵام لە کوردیدا هەر بە {گ}یە و کۆتایی ی بڕگەکە بە بزوێنی بزرۆکەیـە، ئەمـە لـە کاتێکـدا سـەرەتای بڕگەی کۆتایی ی فارسییەکە بە {ب} یە، بەڵام لە کوردیدا {ۆ–W}یە. ئەوەی خرایەڕوو، هەبوونی دیفتۆنگی {وی} لە وشەی هەنگویندا بەرپەرچدەداتەوە.

خاڵی (٧)ی هەولۆچکەکە، کە باس لە دەنگی سەرەتای وشەکانی، وەك: وڵات، وشە، وریا، ورد، ورچ...هتد، دەکات، سەبارەت بەوەی کە هێندێك بە (ووڵات، ووشە، ووریا، وورد، وورچ) دەیاننووسـن. دیـارە ئێمـەش پێمانوایـە، کـە بـە (ۆ –W) دەستپێدەکات، بەڵام وەك پێشتر باسکرا، زمانی کوردی ئەو تایبەتمەندییەی هەیە، کە دەنگەکانی {و– u} و {ی– î} کاتێك کە زۆر کورتببنەوە، ئیتر لە سنووری ئەو واتانە دەردەچن و هەردووکیان بـۆ دەنگـی بزرۆکـە {i} دەگۆڕڕێن، ئەگینا بە دەربڕینی (هرچ، هورچ، ۆورچ، هورد، ۆورد) گۆکردنیان هەبووە، هەروەك:

هۆشیار < ۆوشیار < ۆشیار

کەواتە دانانی پیتی(ۆ) بۆ (W)، ئەو کێشەیە ناهێڵێت. دیارە هۆکەشی ئەوەیە، کە گۆڕڕانی ئەو دوو دەنگە بە بزرۆکە لەو پێکهاتە وشەییانەدا واتا ناگۆڕێت، دەنا زمان لەکوێدا گۆڕین زیان بەواتا بگەیێنێت، ئەو گۆڕینە ناکات.

بێگومان دەبێت ئەوە بزانین، کە هەڵەیەکی ناشیyانەیە، ئەگەر هەبن بە ئوو {û}ی دابنـێن، ئەمـە لەبەرئـەوەنا، کـە دەوترێت وشەی زمانی کوردی، بە بزوێن دەستپێناکات، چونکە ئەمەش مەرج نییە دروست وابێت، تەنیا هێندە هەیە، کە دەستپێکردن بە بزوێن لە زمانی کوردیدا، لای کوردزمان کەمێك گرانیی هەیـە، وشـەکانی: ئـەو، ئێمـە، ئا...هتـد، ئەمانە ئەگەرچی سەرەتاکانیان گلۆتەڵستۆپن ، واتە هەمزەن و هەمزەش وات نییە و لابردنیشی واتا ناگۆڕێـت، بۆیـە بەرجەستەنەکردنی کێشەیەك دروستناکات و لە وشەکاندا دەنگێك ی بنچـینەیی ی وشـەکان نـین، بـەڵکو لـە پێنـاوی ئاسانی ی دەربڕیندا هێنراونەتە کایەوە.

خاڵی (٩)ی هەولۆچکەکە، دەڵێت: "(و)ی بـزوێن، وەك: (کـوڕ، گـورج، گـورگ...)، لـە (و)ی نـەبزوێن، وەك: (وەرە، چاو، ڕاو...) بەشێوە جیانەکرێنەوە". دیـارە ئێمـە لـەم لێکۆڵینـەدا پێشـنیازمان بـۆ چـۆنییەتی ی چارەسـەرکردنی کردووە و بۆچوونەکەی هەولۆچکەکەش هەڵەیەکی زەقـە و هیچـکات ڕاسـت نییـە، کـە دوو وات ی جـودا، یـەك پیـت هێمایان بێت.

لە خاڵی (١٠)دا، کە لە بارەی ئووی پێوەندییە، پێیوایە، کە بۆ ئاسانی ی خوێندنەوە و نووسین، نزیك وشـەی پـێش ئووەکە بنووسرێت[١٢]. ئێمە پێمانوایە، کە ئەم بۆچوونە هەڵەیە و ئووی پێوەندی دەبێت دوور لە کەرەستەی پـێش‌و

پاشی خۆیشی بنووسرێت. واتە دەبێت مەودا (سپەیس) بکەوێتە نێوانیانەوە. دیارە ئەمەش لەبەرئەوەیە، کە ئەم ئووە خۆی لە بەشە ئاخاوتنی وشەی ناتەواوە، بۆیە دەبێت هەلومەرجی وشەی بۆ ڕەچاوبکرێت. بۆ ڕاستی ی ئەم بۆچوونەش، ئەگەر لە زمانی ئینگلیزی بڕوانین، ئەوا دەبینین لەویشدا، کە بەرامبەرەکەی (and)ە، هەمیشە بۆشایی دەخرێتە نێوان کەرەستەکانی پێش و پاش (and)ـە کەش، جا چ وشە بن یان ڕستە.

جێگەی خۆیشییەتی، کە لێرەدا بڵێین لە هێندێك شێوەزاردا تائێستاش گۆکردنی ئەم کەرەستە زمانییە وەك لایەنی دەنگی بە (ئوو) دەردەبڕڕێت، واتە لە دەربڕیندا هەمزەکە بەرجەستە دەکرێت، کە پێدەچێت لە کۆندا هەر بەو شێوەیەش گۆکرابێت و دوواتر ئەو دەنگە نەمابێت.

هەولۆچکەکە پێیوایە، ئەلفوبێ ی عەرەبی ی چاککراو بۆ کوردی، هەرچۆنێك دەستکاریی بکرێت هێشتا ناتەواوی هەر تێدا دەمێنێت. دیارە ئەمە بۆچوونێکی ڕاستە، بەڵام هەولۆچکەکە، کە دێتە سەر دەرخستنی لایەنێکی ئەو ناتەواوییانە، سەیردەکەین ئەم هەڵەیە لەوەدا دەبینێت، کە گوایە هەریەك پیت کە (و) وە، بۆ ئەو بارەی، کە وشەی پێش خۆی بە نەبزوێن کۆتاییهاتبێت، لەگەڵ ئەو بارەدا کە بە بزوێن کۆتاییهاتبێت، ڕەچاودەکرێت. بێگومان خودی ئەم بۆچوونەی هەولۆچکەکە هەڵەیە، چونکە ئەم ئامرازی پێوەندییە ئەوەیڕاستیبێت خۆی وەك پێشتر لێیدووایـن بزوێنە و بزوێنی درێژی ئوو (ڵ– û) ە، جا ئەگەر ئێمە بێین و بەپێی دووادەنگ ی پێش خۆی بیگۆڕین، ئەمە ڕاست نییە. بێگومان لێرەدا دەبێت ئەوە بڵێین، کە ئەگەر دووادەنگ ی وشەی پێش خۆی نەبزوێن بوو، ئەوا دەرکەوتنی ئوو (ڵ–û) ئاسایی دەبێت، بەڵام ئەگەر دووادەنگی وشەی پێشەوەی بزوێن بوو، ئەوا لەم بارەدا

لە گۆکردندا جۆرێك لە دیفتۆنگ دروستدەبێت، وەك: برا ڵ باوك، چا ڵ شەکر.

جا دەبێت ئەوە بزانین، کە کاتێك (ئوو) لە ئامرازی پێوەندییەوە دەبێتە لێکدەر، ئەو کاتە هەلومەرجی لایەنی دەنگی وادەکات، کە کەڵەهێز، کە هێزی دیاری دەربڕراوەکەیە، واتە (پرایمەری سترێس)ەکە، بچێتە سەر بزوێنی برگەی کۆتایی ی وشەکە، بەمەش ڕووبەری دەنگی ی ئەو ئامرازە، کە خۆی بزوێنە، واتە ئوو(ڵ– û)ەکە، کورتتر دێتە گوێ، بەڵام ئەم گرژبوونە دەنگییە، نابێت ببێتە هۆی ئەوەی سەرلێتێکدان بخاتەوە و لە نووسیندا بە ئو (و– u) بنووسرێت. دیارە لە هیچ بارێکیشدا وێ، واتە (ۆ– W) نییە، تاوەکو لە نووسیندا بەوجۆرە ڕەچاوبکرێت.

سەبارەت بەوەش، کە هەولۆچکەکە، دەڵێت: "لەبەر بەرتەنگی ی ئەلفوبێیەکە ناتوانرێ تیپی نیوە دەنگداری (W) لەگەڵ تیپی دەنگداری (u) لێك جیابکرێتەوە، ناچار بۆ هەردووکیان هەر (و) دەنووسرێت". لێرەدا ئێمە هەروەك پێشتریش ڕوونمانکردەوە، ئەو (W)یە لە زمانی کوردیدا نەبزوێنێکی ڕاشکاوە و لەمەدا مەرج نییە، کە ئەگەر لە زمانانی تردا وابێت، ئەوا لە کوردیشدا وەك ئەوان بێت. لەلایەکی تریشەوە سەبارەت بە دانانی پیتی تایبەت بۆی، ئەوا دەکرێت بڵێین ئەم ئەلفوبێیە لە سەدەی (١٩)ەوە هەوڵی گونجاندنی دراوە و لە سەدەی بیست و بە تایبەت لە نیوەی دووهەمی ئەو سەدەیەوە، تاوەکو هەشتاکانیش هەوڵی نەهێشتنی کەموکووڕییەکانی دراوە. ئێستاش کە هەلومەرجێکی لەبار لەم بەشەی کوردستاندا لە ئارادایە و دەزگایەکی وەك ئەکادیمیامان هەیە، ئەوا دەکرێت کەلێنبڕ بکرێت. هەر بۆ نموونە دەکرێت بە کەڵکوەرگرتن لە خودی ئەو شێوە پیتە عەرەبییە، لەگەڵ زیادکردنی کورتە هێڵێکی ستوونی ی نووساو بە پێش کۆتایی ی پیتەکەوە، بیکەینە هێمای ئەو واتە. واتە بەو وێنەیە پیتەکە بناسینەوە، هەروەك پێشتر خستمانەڕوو.

سەبارەت بە گرفتی پیتی یێ (ی–y) هەولۆچکەکە، دەڵێت: "یەك واتە نەك دوو، هەرچەندە هەندێ جار کورت و هەندێ جاریش درێژ گۆدەکرێت..."[١٣]. لێرەدا ئەوەی زانستی دەنگ جەختی لێدەکات ئەوەیە کە هەر واتێك ئەلۆفۆنی هەیە، هەروەك پێشتر باسمانکرد، بەڵام دەبێت ئەوە بزانین، کە کورتکردنەوە و درێژکردنەوە تایبەتمەندێتی

ی بزوێنەكانە. سەبارەت بەوەی كە بە ئەلفوبێ ی چاككراو لە عەرەبییەكەوە هەریەك شێوە پیتی هەیە، ئەوا دەكرێت بەم شێوەیەی خوارەوە گۆڕانكاری تێدا بكرێت و زۆریش لـە شـێوە باوەكـە دوورنەكەوینـەوە و تایبەتمەندییەكەشـی بگەیێنێت، وەك:

ڵا ـ / ـڵا / ی

ڵەك ڵاری لە ڵاریلاە كوردەواریلاەكان، لەلای من لە هەزار ڵاری ی ڕۆژئاوالاّی چاكترە.

دوواتر باس لە پیتی ئی (ی – $\hat{1}$) دەكاتو باس لەوەدەكات، كە هێندێكجار درێژ و هێندێكجاریش كـورت گۆدەكرێـت، دیارە ئەمە ڕاستە و سیمایەكی ئاسایی دەنگی بزوێنە.

لە ل (٦)دا هەولۆچكەكە تێكەڵكردنێكی لە نێوان وات ی بزوێن ی ئی (ی– $\hat{1}$)و بزرۆكەدا كردووە، لەوەدا، كە بزرۆكـە بە ئەلۆفۆنێكی وات ی ئی (ی– $\hat{1}$) لە قەڵەمداوە و دەڵێت: گوایە ئەوەی، كە لە ئەلفوبێ ی لاتینیدا بە پـیتی ($\dot{1}$) وەك لە وشەی (min)دا هاتووە لە ئارادایە، دوواتر دەڵێت، ئەمە لە ئـەلفوبێی عـەرەبی ی چـاككراودا بـۆ كـوردی وێنـەی نییە، هەروەها دەڵێت پێویستیش ناكات پیتێكی سەربەخۆی بۆ دابنرێت، گوایـە ئـەو وشـانەی وا هەڵدەكـەون، وەك: "نیاز، پیاو، دیار..."[١٤] بزوێنیان ناوێت.

جا ئەوەیڕاستیبێت، یەكهەم: ئـەو دەنگـە بزوێنـە، ئـەلۆفۆنی ئـی (ی– $\hat{1}$) نییـە و دەنگێكـی سـەربەخۆیە. دووهـەم: لەوەیشدا، كە دەڵێت: پێویست بـە پـیتی سـەربەخۆ ناكـات و ئـەو وشـانەی كـە بـە نموونـە هێناونییەتـەوە و گوایـە بزوێنیان ناوێت، ئەوە هەڵەیەكی زەقە، ئەگەر دان بە واتییەتی ی ئەو دەنگەدا بنرێـت، ئـیتر ناكرێـت پـیتی نـەبێت، بەڵام كە لە ئەلفوبێ عەرەبییەكەدا نییە، ئەمە كەلێنێكە و دەبێت چارەسەر بكرێت، نەك پیتەكە پێویست نییە.

لە خاڵی (٤)ی ل (٦)دا، هەولۆچكەكە، هەلومەرجێكی فۆنەتیكی ی زمانی كوردی، لەكاتی هاتنی بزوێنی ئی (ی– $\hat{1}$)، بە برگەی (یە) باسدەكات، كە ڕاستییەكەی ئـەو دیاردەیـە یەكێكـە لـە تایبەتمەندییـە دەنگییـەكانی زمـانی كـوردی لەوەدا، كـە لـە زۆربـاردا دوو بـزوێن بـە دووایییەكدا نایـەن، بۆیـە لەوكاتانـەدا نـاوگرێكی فۆنـەتیكی ی نـەبزوێن، كـە كۆنسۆنانتە، دێتە نێوانیانەوە، وەك: (ئەم دێیە، ڕێیە...، دیارە ئەمەش كارێكی ئاساییە، بەڵام لەوەدا كە بە جـودا بنووسرێت، ئەمە هەڵەیە، چونكە یەكێك لە ویستەكانی چ ئاخاوتن و چ نووسینیش ئەوەیە، كـە بـە كـەمترین كـات چ وتراوەكە چ نووسراوەكە بەرجەستە بكرێن.

سەبارەت بە ئی (ی– $\hat{1}$) خستنەسەر یاخود پەسن (وصف)، پێش هەر شت دەبێت بڵێین، كە ئەم كەرەستەیە خـۆی بزوێنەو لە كۆمەڵەی وشەی ناتەواوە، بۆیە ڕاستوایە كە بـەجودا بنووسـرێت و مـەودایش لەنێوانیانـدا هـەبێت. دیـارە ئەوەی وادەكات، كە بوترێت پێوەی بلكێنرێت لایەنی دەنگییەكەیەتی، واتە لایەنی فۆنەتیك، چونكە ئەم كەرەستەیە هەمیشە دەبێت بزوێن بێت و هیچكات نەبزوێن نییە. بۆ ڕاستی ی ئەم بۆچوونەمان دەكرێت لەو دەمـە ووردببینـەوە، كە كوردزمان پرسیار لە دەرخەرەكە دەكات یان لەو وشەیەی یاخود ئەو شتەی كە پەسنی دەرخراوەكە دەكـات، لـە زۆرباردا لە پرسیارەكەدا دەرخراوەكە دووبارە ناكاتەوە، یاخود پەسنكراو دووبارە ناكاتەوە، بەڵكو یەكسەر بە (هـی چۆن؟) پرسیاردەكات، وەك ئەوەی كاتێك بوترێت:

ڕێنووس ی پێڕەوبەند باشە.

ئەوا دەكرێت پرسا كاتێك دەپرسێت، بڵێت: هی چۆن باشە؟ لێرەدا ئەوەمان بۆ دەردەكەوێت، كە ئەم كەرەستەیە سەربەخۆیی هەیە و ئەمەش وادەكات، كـە لـە ڕێنووسیشـدا پـەراوێز نـەخرێت. بێگومـان ئـەم ڕەچاوكردنە چـەندان كێشەی نووسینەكەمان بۆ چارەسەر دەكات.

هــەر بــۆ نموونــە لــە دەروازەی (شــاری یــاری ی ســلێمانی)، ئــەم ڕاســتییە زمانییــە ڕەچــاونەکراوە، نووســراوە:
شاری یاری سلێمانی

دیارە ئەمەش وەك دوو کەرەستەی لێکپچڕاو خراونەتەڕوو، نەك وەك ناونیشانێك ی پێڕەوبەند بۆ ئەو جێگەیـە. واتـە بەستنەوەیەك لە نێوان (شاری یاری) لەگەڵ (سلێمانی)دا لە ئارا دا نییە. جگەلەوەش وشەی (شار) لەگـەڵ ئـی (ی– î) کە ئەمەیان بەپێی نیشانەی خستنەسەرەکە، یان پەسنەکە، کە (هی)یە دەبێت لەگـەڵ شـاردا مـەودای هـەبێت و ئەمەش پێڕەوبەندە، ئەوەی کە خەڵکەکە پێڕاهاتوون، ئەوە لایەنـە دەنگییەکـەی وتراوەکەیـە. واتـە فۆنەتیکییـە و نابێـت لـە نووسـیندا بەوشـێوەیە ڕەنگدانـەوەی هـەبێت. جـا ئەگـەر پێڕەوبەنـدی ڕەچـاوبکرێت، ئـەوا نـەك هـەر بەهەڵەدابردن ناهێڵێت، بەڵکو لە فێربوونی خەڵکانی بێگانەشدا بۆ زمانەکەمان، کارئاسانی دەکات. ئەوانەش کە باس لە پێوەلکاندنی ئەم کەرەستەیە دەکەن، با سەرنجێك لە زمانی ئینگلیزی و کەرەسـتەی ڕێزمـانیی (of) بـدەن، ئایـا هەرگیز لەو زمانەدا ڕێدەدەن بـەپێش یـان بـەپاش خۆیـەوە بلکێنرێـت. بێگومـان هـەرگیز ڕێنادرێـت ، بـەڵام کـە لـە ئاخاوتندا فۆنەتیکییانە گوێیانلێبگرین، کە (Some of) بەکاردێنن، ئەوا هێندە نزیـك لەیـەك دەردەبـڕڕێن، تـا ئـەو ئاستەی هێندێك کەس هەست بە مەودای نێوانیان ناکەن.

سەبارەت بە خاڵی (٦)ی ل (٦)، ئەوا ئەگەر ڕەچاوی پێشنیازەکەی ئێمە بکرێت. ئەو یەکپیتییە نامێنێت و چارەسەر دەکرێت، دوواتر لکاندن و نەلکاندنیشیان بەپێی پێویستی ی لایەنە ڕێزمانییەکە، دەبێت بڕیاربدرێت.

سەبارەت بە خاڵی (٧)، ئەمە ڕاستە، کە دەشێت سێ (ی) بەدووایی‌یەکـدا بـێن، بـەڵام ئـەو (ی)یانـە ڕاسـتییەکەی لـە وێنەی پیتدا وەك یەکن، ئەگینا لەلایەنی واتییەتییەوە جیاوازن، چونکە وەك پێشتر وتـرا (ی)ی یەکهـەمیان ئەوەیـە، کە لە بنەچەدا (هی) بووە، بەڵام لەباری هاتنی لەگەڵ کەرەستەی دیدا، تەنیا بزوێنەکە دەمێنێت، جـا سـەبارەت بـە دەنگی {ھ} هێندێکجار لە زۆر وشەی کوردیدا دەکەوێت یاخود بە دەنگی دی دەگۆڕێت، وەکو (دەسـتهاڕ) کـە {ھ} دەکەوێت، کە خۆی ڕەگی چاوگی (هاڕین)ە، بەڵام کە دەچێتە سەر مۆرفیمی دەست و لەگەڵیـدا وشـەیەکی داڕێـژراو دروستدەکات، کە (دەستاڕ)ە، وەك دەبینین دەنگی {ھ} کەوتووە. واتە ئەم دیاردەیە وەك دەنگ لە زمانی کوردیـدا لە ئارادایە. لێرەوە دێمەوە سەر ئەو وشانەی کە تێیاندا چەند پیتێکی (ی) بەدووایی‌یەکدا دێن، بۆنموونە پێکهاتەیەکی زمانی ی وەك: بنچینەیی‌یەکان، لە بنەچەدا، کـە لـە (بنچینە + ی + ی + ی + ەکـە + ان) پێکهـاتووە، کـە دەنگـی {ی}ی یەکهەم بزوێنە و ئەو دەنگەیە، کە لە بنەچەدا (هی) بووە و {ھ} کەوتووە، واتە {ی– î}خستنەسەرە، وەك ئەوەی کـە بوترێـت: (بنچینـە ی خـانوو) ئەوەیڕاستییشبێت، دەبێـت لـە نووسـیندا دوور لـە کەرەسـتەی یەکهـەم و دووهەمیش بنووسرێت، چونکە لە ڕێزەی وشەی ناتەواودایە. کاتێکیش کە پێکهاتەکە دەبێتە (بنچینەیی) ئەوا دەنگی {ی– î} یـەکی دی، کـە خـۆی مۆرفیمێکـە و نیسـبەت دەگـەیێنێت، دێتـە سـەر مۆرفیمەکـەی پێشـوو، کـە ئـامرازی خستنەسەربوو، بەمەش وشەیەکی نوێ، کە خـاوەنی واتایـەکی نوێیـە و بـەم پێکهاتـە نوێیـە دەبێـت بەسـەریەکەوە بنووسرێن، چونکە یەك یەکەی زمانی ی نوێیە، بەڵام دەبێت ئەوە بزانین، کە لێرەدا دیفتۆنگێك هاتووەتە ئاراوە، کـە لـە دوو بـزوێن ی هاوچەشـن و سـازگە، یـاخود ڕاسـتتر بڵـێین لـە بەدووایی‌یەکـدا هـاتنی یـەك بزوێنـی دووبـارە درکـاو دروستبووە.

دەبێت ئەوەش لەبیرنەکـەین، کـە بزوێنـەکان ئـەو دەنگانـەن، کـە بەربەسـت لەبەریانـدا نییـە، بۆیـە لای هێنـدێك بـە درێژکردنەوەی خودی بزوێنی یەکەمی تێدەگەن، یاخود هێندێکی دی بە بڕگەیەکی پێکهاتوو لە کۆنسـۆنانتی {ی – y} و بزوێنـی {ی– î} تێدەگـەن، بـەڵام ڕاسـتییەکەش ئەوەیـە، کـە بڕگەیـەك پێکهـاتووە، کـە خـۆی دیفتۆنگـە و لەبەرئەوەیش کە بڕگـەی سـێهەمی وشـە نوێیەکـە بـە بـزوێن کۆتـایی هـاتووە، کـە {نە}یـە، ئەمـە وایکـردووە، کـە

هەلومەرجی فۆنۆتاکتیکی، بوواری هاتنەکایەی دیفتۆنگێك ی وابدات، کە خۆی بەتەنیا برگە پێکبهێنێت، بەم شێوەیەی خوارەوە:

بن – چیـ – نە – یی   –   binçîneîî

جا کاتێك کە مۆرفیمی ناسراوی دەچێتە سەر وشەکە، دەیکاتە:

بنچینەیی + ەکە

ئەمجارەیان لەبەرئەوەی کە مۆرفیمی ناسراویش بە بزوێنی {ە – e} دەستپێدەکات، واتە سەرەتاکەی بزوێنە، ئەوا لایەنە دەنگییەکە دەخوازێت، کە ناوگرێکی فۆنەتیکی بێتە نێوانیانەوەو ببێتە:

بنچینەییەکە – binçîneîîyeke

جا ئەگەر بەم شێوەیەی سەرەوە نەبێت، ئەوا بە تریتۆنگ لە کردەیەکی فۆنۆتاکتیکیی تردا و بە پێکهاتەیەکی دی، دێتە ئاراوە، وەك:

بنچینەییێکە – binçîneîîêke

واتە بڕگەکان بەم شێوەیە دەبن:

bin + çî + ne + îîê - ke

کاتێکیش نیشانەی (کۆ)ی بچێتە سەر، ئەوا پێکهاتەکە دەبێت بە:

بنچینەییەکان – binçîneîîyekan

واتە لەبەرئەوەی کە مۆرفیمی ناسراوی بە بزوێنی {ە – e} کۆتاییهاتووە و نیشانەی (کۆ)یش بە بزوێنی {ا – a} دەستپێدەکات، کە بە چوونە سەریەکیان دیسان دیفتۆنگ دروستدەبێت، بێگومان چوونە سەریەکی بزوێنیش لە زۆربادا، گرانی ی خۆی هەیە، بۆیە بەپێی بەهێزی و بێهێزی، یەکێك لە بزوێنەکان زاڵدەبێت و بزوێنە بێهێزەکە لە ئارادا نامێنێت، بەمەش پێکهاتەکە دەبێتە:

بنچینەییێکان – binçîneîîyêkan

واتە (ەکە)ی نیشانەی ناسراوی و (ان) ی نیشانەی کۆ، دەنگی {ا – a} زاڵدەبێت و{ە – e} تێدەچێت.

ئەوەی باسکرا، بۆ زۆر وشە و پێکهاتەی دی، لە زمانی کوردیدا لە ئارادایە و بەرگوێدەکەون، لەوانەش:

واتاییەکان، ئاساییەکان، لادێییەکان، دووڕوویییەکان، سنەییەکان، شنۆییەکان،...هتد. ئێمە لە هەشتاکانی سەدەی پێشوودا، لە نووسیندا، لە ماستەرنامەکەماندا ڕەچاوی ئەم لایەنەمان کردووە(١٥) (١٦).

سەبارەت بە خاڵی (٩) هەولۆچکەکە دەڵێت: "ئەو وشانەی کە بە بزوێنی (ی) و (ێ)کۆتاییان هاتبێت، (ی)یەکی نەبزوێنی دەخرێتە سەرو بەجیا لە نزیك وشەی یەکەمەوە دەنووسرێت". جا ئەوەیراستیبێت، هەر ئەو دوو بزوێنە نین، بەڵکو وشە بە هەرکام لە بزوێنەکانی زمانی کوردی کۆتاییهاتبێت، هەر ئەو ناوگرە نەبزوێنە دێتە ئاراوە. دیارە ئەمەش بۆ بەرگرتن لە چوونە سەریەك ی دوو بزوێن دێتەکایە، بۆنموونە: ئاغایە، چەقالەیە، دۆیە،...هتد، ئەم پێکهاتانە لە بنەچەدا بەمشێوەیەن (ئاغا +ە ، چەقالە + ە ، دۆ + ە) جا لەبەرئەوەی وشەکان خۆیان بە بزوێن کۆتاییانهاتووە و مۆرفیمەکەش هەر بزوێنە، بۆیە ناوگرە فۆنەتیکییەکە، کە{ی}یە هاتووەتە ئاراوە، بەڵام دەبێت ئەوەش بڵێین، کە وشەی کۆتاییهاتوو بە {وو} و {و} ناوگرەکەی {و– w} دەبێت، وەك: چوو – Cû، Cûwe.

لەوەشدا, کە دەڵێت نەبزوێنەکە بەجودا و لە نزیك وشەی پێشییەوە بنووسرێت، هەڵەیە و ڕاست نییە، چونکە وەك پێشتر ڕوونمانکردەوە، لە نووسینداو هەروەها لەوتنیشدا دەبێت دەرفەتی سەرلێتێکدان نەهێڵرێت و کەمترین

ئەركیش بۆ گەیاندنی ئەو بیرە بخرێتە گەڕ، بەمەرجێك لە پێڕەوبەندی ی زمانەكە دوورنەكەوینەوە، بۆیە دەبێت نەك هەر لە نزیك وشەی پێشییەوە بنووسرێت، بەڵكو بە پێشییەوە بلكێنرێت.

دوواتر هەولۆچكەكە دەڵێت: پیتی (ی) سێ پلەی هەیە. ڕاستییەكەی ئەم وتراوە، كە خۆی دەڵێت پیتی (ی)، ئەوا ئەگەر مەبەستی ئەلۆگراف بێت ، كە شێوە جوداجوداكانی پیتێكی دیاریكراوە، ئەوا ئەمە ڕاستە، بەلام ئەگەر مەبەستی ئەلۆفۆنە، ئەوا پێش هەر شت دەبێت بزانین ئایا مەبەست لە (ی)ی بزوێنە یاخود نەبزوێن، كە (ی – y)یە.

جا كاتێك كە لە خاڵی (۱)دا بە (ی)ی كورت باس لە (خۆری بەهار) دەكاتو لە خاڵی (۲)یشدا بە (ی)ی درێژی كۆتایی وشە، ئەم بۆچوونانەش هەڵەن، چونكە ئەوەی خاڵی (۲) بەشێكە لە وشەیەك و یەكەیەكی فەرهەنگی ی سەربەخۆیە، بەلام ئەوەی خاڵی (۱) كەرەستەیەكی ڕێزمانی ی سەربەخۆیە و پێشتر لێیدوواین.

لە ل (۷)ی هەولۆچكەكەدا سەبارەت بە (ی)، خاڵی (ئەلف) باسكراوە، بەلام (ب) بوونی نییە[۱۷].

سەبارەت بە خاڵی (۱۲)ی هەولۆچكەكە، كە تایبەتە بە ئی (ی– î)ی نیسبەت، كە بە دوو (ی) واتە (یی) دەنووسرێت، ئێمە پێمانوایە كە لە بنەچەدا (هی)یە و دەنگی {ھ} كەوتووەو ئەوەی ماوەتەوە تەنیا بزوێنەكەیە، واتە {ی– î}یە، جا ئەگەر بەدووای وشەیەكدا هات، كە خۆی بە بزوێن كۆتاییهاتبوو، ئەوا ئەودەم ناوگرێكی نەبزوێن دەخوازێت، بەلام ئەگەر وشەی پێشەوەی بە نەبزوێن كۆتاییهاتبوو، ئەوا ڕاستەوخۆ (ئی) یەكەی پێوە دەلكێت و كەرەستەیەكی زمانی ی نوێ دەهێنێتە ئاراوە، وەك:

ڕانیەیی

شارەزووری

جا كاتێكیش كە خودی وشەی پێشەوەی بە بزوێنی (ئی) كۆتاییهاتبوو، ئەوا دوو شیمانە لە ئارادا دەبن، یەكەم: یان ئەوەتا ناوگرێكی نەبزوێن دێتە نێوانیانەوە، یاخود دوو بزوێنەكە وەك دیفتۆنگ دەدركێن، وەك:

سلێمانی + یی > سلێمانییی – Silêmanîyî

یاخود: سلێمانی + ی > سلێمانیی – Silêmanîî

دیارە ئەو بۆچوونەی، كە بلێت ئەگەر وشەكە بە بزوێن كۆتاییهاتبوو، با تەنیا كەرەستەكە وەك خۆی بمێنێتەوە، واتە وەك: سلێمانی حەمەتاڵ

كونەماسی شەم

ئەمە بۆچوونێكی هەڵەیە، چونكە زمان خۆی، كە كەرەستە لێكدەبەستێت، بەپێی پێڕەو دەیكات و پێڕەوی زمانیش هیچشتێك ناخاتەلاوە، ئەگەر واتا لەنگ بكات، كەواتە ئەو پێكهاتانە دەبنە:

سلێمانیی – Silêmanîî حەمەتاڵ ĥemetaĺ

كونەماسیی – kunemasîî شەم Şem

یاخود: Silêmanîyî

Kunemasîyî

سەبارەت بە (ی)ی ئامرازی پێوەندیش، كە هێندێك دەڵێن با بەپێش خۆیەوە بلكێنرێت و هێندێكیش بەپێچەوانەوە، بەلام ڕاستوایە، كە بە پێش خۆیەوە نەلكێنرێت، جا كەرەستەی پێش خۆی بە (ی) كۆتاییانهاتبێت یاخود بە دەنگەكانی تر. دیارە دەبێت ئەوە ڕەچاوبكەین، كە لەلایەنی فۆنەتیكییەوە، بەپێی كردەی فۆنۆتاكتیكی ی زمانی كوردی، ئاسایی بەدووای كەرەستەی پێشتردا گۆدەكرێت.

خاڵی (١٣)یش، ئەوە ڕاستە، کە (ی– î) ی ناوەڕاستی وشە لە کوردیدا بە ئەلۆفۆنێکی درێژ گۆدەکرێت، بەڵام ئەوەی کە بڵێت هەرگیز کورت نابێت، ئەمە بەپێی زانستی دەنگ بۆچوونێکی ڕاست نییە، چونکە ئەگەر (ی) لە وشەی یەك بڕگەییدا یان دوو و پتر دا بێت، بەڵام بە مەرجێك لە بڕگەی کۆتاییدا بێت، درێژە، خۆ ئەگەر لە بڕگەی سەرەتای وشەی فرە بڕگەدا بێت، ئەوا کورت گۆدەکرێت. دیارە ئەمەش پێوەندیی بە لایەنی ئەلۆفۆنەکانی {ی– î}یەوە هەیە و هەرکاتێکیش کە کەڵەهێز، واتە (پرایمەری سترێس) لەسەر هەر بزوێنێك ی بڕگەکان ی وشە بێت،

ئەوا ئەو ئەلۆفۆنە درێژ گۆدەکرێت، وەك: پیرەمیر pîremîr

میرەپیر mîrepîr

سەبارەت بە خاڵی (١٥)یش، پێشتر لە (خستنەسەر) دا لێیدووابن، لەبارەی (دی) و (تر)ەوە، بۆچوونی هەولۆچکەکە بەجێیە، ئەگەر (دی) بۆ ئاوەڵناوی ژمارە و (تر)یش بۆ پەسەندکاری (مفاچلە) بەکاربهێنرێن، بەڵام سەبارەت بە ئاوەڵناوی (کە) و (دیکە) ئەمانە پێموایە فۆنەتیك هێنابنییە ناوەوە، بۆیە، یەکەم: بەپێی ئەو بنەمایانەی، کە پێشتر باسکران، (دی) لە (دیکە) کورتترە، دووەم: (کە) دەشێت لەگەڵ کەرەستەی زمانی ی دیدا لە هێندێك باردا سەرلێتێکدان بهێنێتە ئاراوە. لەبەرئەو هۆیانە، چاکتر وایە، کە لە زمانی ئەدەبی ی ڕێچکەگرتوو بۆ ستانداردی کوردی، هەرتەنیا (تر) و (دی) بەکاربهێنرێن، هەریەکەشیان یەك ئەرکی ڕێزمانی ببینێت، لەبارترە. بێگومان بەوکارەش سەرلێتێکدان نابێت و منداڵ و بێگانەش، کە فێری زمانەکەمان دەبن، بۆیان ئاسانتر دەبێت.

سەبارەت بە دەنگەکانی {ر} و {ڕ} یش ، ئەو بۆچوونەی، کە پێیوابوو لەسەرەتای وشەی کوردیدا دەنگی {ڕ} پێویست بە دانانی تایبەتمەندییە واتێتییەکەی لە پیتەکەیدا، کە حەوتەکەی ژێریەتی، ناکات. دیارە ئەمە بۆچوونێکی بێئاگایانەیە لە زانستی دەنگ و هەروەها لە زانستی ڕێنووسیش، چونکە هەرکاتێك دەنگێك لە زمانێکی دیاریکراودا لە وشەدا واتا بگۆڕێت، بەو دەنگە وات دەوترێت، کە واتیش هەبێت، ئەوا لە نووسیندا پیتی تایبەتی بۆ دادەنرێت، کە پیتی تایبەتیش هەبوو، ئیتر لە هەر کوێیەکی وشەدا بێت، دەبێت بنووسرێت.

وشەی لێکدراو و چۆنییەتی ی نووسینیان

هەرکاتێك وشەی لێکدراو لەئارادا بێت، ڕاست ئەوەیە کە بەسەریەکەوە بنووسرێت، نەك بەجودا. دیارە ئەمەش بەپێی ئەو بنەمایانەی زمان، کە پێشتر باسکران گونجاوە، چونکە لە نووسیندا دەستهەڵگرتنی ناوێت و ئەمەش لەلایەنی کاتەوە خێراتر بەدەستەوەی دەدات، لەلایەکی تریشەوە بوواری سەرلێتێکچوون بەهۆی لەنزیکەوە نووسینی بەشێکیان لە وشەی دییەوە ناهێڵێت، کە ئەمەش ئاسانییەك لە بوواری خوێندنەوەیدا دەڕەخسێنێت. کاتێکیش بەشەکانی وشە لێکدراوەکە بە پیتە لکاو کۆتایی نەهاتبێت، لەم بارەدا دەبێت تەواو لە نزیك کەرەستەی دووای خۆی بنووسرێت، لە نێوان کەرەستەی یەکەم و دووەمی وشە لێکدراوەکە و وشەکانی دیدا، مەودا هەبێت.

سەبارەت بەو ئامرازانەش، کە وشەی لێکدراویان پێدەبەسترێت، ئەمانە هەرچۆنییەك بن کێشە نییە، گرنگ ئەوەیە لە کەرەستەکانی پێش و پاشی خۆی دانەبڕێت، ئەمە بۆ وشەی داڕێژراویش هەر بەو چەشنەیە، بەڵام ئەگەر پیتەلکاو لە ئارا دا بێت، ئەوا دەبێت بلکێنرێت و مەودا لە نێوان کەرەستەکاندا نەبێت.

سەبارەت بە نیشانەی نەناسراویش، دیسان پێشتر خستمانەڕوو، کە (یەك) بنچینەیە و ئەوانی دی گۆڕانی دەنگی و کردەی فۆنۆتاکتیکی ی زمانی کوردی هێناونییەتە ئاراوە، بەڵام ئەمە بەو واتایە نییە، کە لە وتندا ئەگەر بەو

جۆرانەش گۆبکرێت ئاسایی نەبێت، تەنیا هێندە هەیە، کە لە نووسیندا چاکوایە (یەك) ڕەچاوبکرێت، ئەمەش بەبێ گوێدان بەوەی ئایا وشە تاکە نەناسراوەکە بە بزوێن کۆتاییهاتووە یاخود نەبزوێن، وەك:

پیاویەك

ژنیەك

چایەك

زانایەك

دیارە ئەمەش بۆ سەرجەم ئەو دەنگانەی لە کوردیدا هەن، بەبێ جیاوازی، دەبێت ڕەچاوبکرێت، نابێت ئەوەشمان لەبیربچێت، کە ئەم بۆچوونە لەگەڵ ئەوەشدا کۆکە، کە دەوترێت سەرجەم ئەو مۆرفیمانەی، کە ئێستا لە زماندا واتای سەربەخۆیان نییە، لە بنەچەدا واتای سەربەخۆیان هەبووە.

سەبارەت بە چۆنییەتی ی نووسینی چاوگیش، دەبێت لە خودی زمانەکە وردببینەوە، لەوەدا کە زمانی کوردی، چاوگی تێدایە پێکهاتەیەکی دیاریکراوی هەیە، بەڵام هەر ئەو چاوگە بە یارمەتی ی پێشگر، دەشێت چاوگی نوێ بهێنێتە ئاراوە. جا ئەگەر ژمارەی پێشگرەکان لە یەك زیاتر بوون، ئەوا چاوگی نوێتر و دیارە بەواتای نوێش دەهێنرێنە ئاراوە، وەك ئەوەی لە کوردیدا چاوگەکانی (خستن،

بردن، کردن...) هەن، بەڵام بەم شێوانەی خوارەوە، چاوگی نوێیان لێپێکدەهێنرێت، وەك:

خستن – هەڵخستن – پێ + هەڵ + خستن > پێهەڵخستن

بردن – لابردن – پێ + لا + بردن > پێلابردن

کردن – ڕۆکردن – پێ + ڕۆ + کردن > پێڕۆکردن

تەنانەت دەشێت ناوی دی بکەوێتە پێش پێشگرەکانەوە و بە هەموویان چاوگی نوێ بهێننە ئاراوە، وەك:

گوێ + هەڵخستن > گوێهەڵخستن

سەر + دەرکردن > سەردەرکردن

ناو + دەرکردن > ناودەرکردن

دیارە ئەم کارەی زمانی کوردی لەلایەکەوە خۆی لەخۆیدا چالاککردنی لەلایەنی گەیاندنی واتا و لەلایەنی ئەرکیشەوە تێدایە، لەلایەکی دییەوە ڕێخۆشکەری هێنانە ئارای مۆرفۆسینتاکسیش بووە. دیارە مۆرفۆسینتاکس، لەو زارەی زمانی کوردیدا، کە ڕێچکەی ستانداردی گرتووە، زۆر لەبەرچاوە، بە ڕادەیەك کە دەتوانرێت بوترێت لە زارەکانی دیدا بەو چەشنە نییە. بێگومان ئەمەش خۆی لەخۆیدا پێشکەوتنی زمانە و لەگەڵ ئەو بنەمایانەشدا کۆکە، کە پێشتر لەبارەی زمانەوە خرانەڕوو.

کەواتە سەبارەت بە چۆنییەتی ی نووسینی چاوگ، هەرچەندە کەرەستەکانی زۆربن، جا ئەو کەرەستانە پێشگربن یاخود کەرەستەی زمانی ی دی، ئەوا دەبێت بەسەریەکەوە بنووسرێن، خۆ ئەگەر پیتی نەلکاویش لە ئارا دا بوو، ئەوا دەبێت تەواو لەپاڵیەکدا بنووسرێن. دیارە ئەم کارەش چەند کەڵکێکی هەن، هەروەك پێشتر باسمانکرد، یەکەم: ئاسانکارییە لە ئەرکی نووسینیاندا و دەستەهەڵگرتنی ناوێت و کاتی کەمتریش دەبات، واتە خێرایی بە کردەی نووسین دەبەخشێت. دووەم: لە خوێندنەوەشدا کەمترین بواری بە هەڵە خوێندنەوە و سەرلێتێکدان ناهێڵێتەوە.

دیارە ئەوەی وترا سەبارەت بە چاوگ بوو، دەنا ئەگەر چاوگ نەبێت، ئەوا بەیەکەوەبەستنی کەرەستەکان لەلایەنی واتاوە بەهەڵەدابردن دەهێنێتە ئاراوە، وەك:

دەمووچاوهەڵگرتن

دەمووچاوپێهەڵگرتن

سەرپێشۆڕکردن

بۆنموونە: – سەرپێشۆڕکردنی دوژمنان لە سەرکردەی لێهاتوو دەوەشێتەوە.

– سەرکردن / گوللەکە سەریکرد.

– کوڕانی نەوەی نوێ، هێندێکیان حەزیان لە دەمووچاوهەڵگرتنە.

– کرێکارەکان زوو دەستهەڵدەگرن.

– بەزۆر دەستپێهەڵگرتن ، کرێکارەکان نیگەران دەکات.

– کە هاوسەر باش نەبوو ، دەستلێهەڵگرتن باشترین چارەسەرە.

سەبارەت بەوەی، کە دەوترێت لە وشەی لێکدراودا ئەگەر وشەی دووهەم (فرمان) بوو، بەجودا بنووسرێت، بەڵام ئەگەر وشەی دووهەم چاوگ بوو یان هەر بارێکی دی، ئەوا پێکەوە بنووسرێت. بەشی دووهەمی ئەم بۆچوونە ڕاستە، بەڵام بەشی یەکەمەکەی هەڵەیە، چونکە ئەوەیش هەر دەبێت بەسەریەکەوە بنووسرێت.

وەك پێشتر باسمانکرد، لە زمانی کوردیدا هێندێك وشە خۆیان چاوگن، بەڵام کاتێك وشەی دی دەچێتە پێشیانەوە، ئەوا بوواری ئەوە هەیە، کە چاوگێکی نوێ پێکبێت، بەڵام بەواتایەکی نوێ. لێرەدا ڕەنگە بوترێت باشە ئەگەر وابێت، چۆن بتوانرێت مۆرفۆسینتاکسی (ڕێککەوتن) لەگەڵ چاوگی (ڕێککەوتن) لەیەك جیابکرێنەوە؟ لەوەڵامدا دەڵێین، هەروەك چۆن لە وتندا کەڵەهێز (پرایمەری سترێس) تایبەتمەندییەکی ی واتایی بە هەر یەکێك لەو کەرەستە زمانییانە دەدات، وەك:

ڕێککەوتن – řêkḱewtin

ڕێککەوتن – řêkkewtin

واتە کەڵەهێز لە چاوگەکەدا لەسەر بزوێنی دووابڕگەی پێکهاتەکەیە، بەڵام لە دووهەمدا، کە مۆرفۆسینتاکسە، ئەوا کەڵەهێز لەسەر بزوێنی بڕگەی یەکەمی پێکهاتەکەیە.

دیارە لە نووسیندا هەردووکیان دەبێت هەر بەسەریەکەوە بنووسرێن، بەڵام ئەوەی ڕاستی ی هەریەکێکیان یەکلاییدەکاتەوە، دەوروبەری ڕستەییو زمانییە، نەك بەجودا نووسینی یەکێکیان، دەبێت ئەوەش بزانین، هەلومەرجی ئەوە هەیە، کە لە زمانەکەدا (ڕێك) لەگەڵ (کەوتن)دا بەدووایيەکدا بێن، بەڵام جیاوازبێت لەو دوو پێکهاتەیەی پێشوو، کە باسکران. بۆنموونە لەم وتراوە وردببەوە:

هەر کە دارەکە شکا، منداڵەکان ڕێك کەوتن و قوڕاوی بوون.

لەو وتراوەی سەرەوەدا (کەوتن) چاوگێکی سەربەخۆیە و (ڕێك)یش ئاوەڵکاری چۆنییەتییە.

سەبارەت بە (دا)، ڕاستییەکەی ئەم پێکهاتەیە بە چەند چەشنێك دەرکەوتنی هەیە و هەریەکەیان واتای تایبەتی هەیە، بۆنموونە کارەکانی (لێدان، پێدان، دان). بۆیە دەبێت ئەوە بزانین هەروەك پێشتریش ڕوونمانکردەوە، هەر چاوگێك کە پێشگر و کەرەستەی تری بچێتە سەر، ئەوا چاوگێکی دیی لێدروستدەکات. بۆیە دەکرێت بڵێین، کە چاوگی (دان) یەکێکە لەو چاوگانەی، کە چاوگگەلێکی زۆری لێپێکدەهێنرێت، لەوانەش: سەردان، فریودان، فرێدان...هتد. بۆیە کاتێك کە مۆرفۆسینتاکس لەو پێکهاتانە پێکدێت، ناکرێت جیابکرێنەوە، چونکە کەرەستەیەکی وەکو (فرێدان) ئەگەر (فڕێ) بەتەنیا بمێنێتەوە، لە ئێستای زمانی کوردیدا بەم قاڵبە و بە تەنیا کارپێکردنی نییە،

دەبێت ئەوەش بزانین، کە ئەو چاوگانەی چاوگی (دان) یان تێدایە، کە سازدەبن واتای نوێیان دەبێت و هەمیشەش کارەکانیان تێپەڕن.

کاتێکیش کە (دا) ڕەهەند دیاریکەر دەبێت، جا شوێن یان کات، ئەوا بەبوونی بە پاشپرتك هەمیشە دەبێت لە پێش شتە ڕەهەند دیاریکراوەکەوە، پێشپرتك هەبێت، وەك:

لە کوردستاندا، لە ساڵێکدا، لە ڕێتدا، لە دڵتدا...هتد

واتە بوونی پێشپرتکەکە، لە پێشەوەی ڕەهەند دیاریکراوەکەوە، پاشپرتکەکە دەخوازێت. بە نەبوونی ئەو پاشپرتکەش کەلێنێك لە وتراوەکەدا لە لایەنی واتاوە دەبێت، کەچی لە نووسینی ئێستادا ئەم پاشپرتکە کەمتازۆر نانووسرێت، کە ئەمەش هەڵەیەکی زەقە

تێبینییەکانمان سەبارەت بە سەرنجەکانی هەولۆچکەکە:

بێگومان ئەوەی کە دەبێت هەر واتێك لە نووسیندا تەنیا یەك هێمای هەبێت، ئەمە ڕاستییەکی بەڵگەنەویستە. واتە پیتێك تەنیا هێمای یەك وات بێت، بەڵام وەك پێشتریش باسمانکرد، لە زماندا هێندێك دەنگ بوونیان هەیە، هەرچەندە واتیش نین، لەبەرئەوە ئەو دەنگانە پیتیان بۆ دانانرێت.

ئەوەی هەولۆچکەکە لەبارەی (ئوو)وەوە پێشنیازیدەکات، کە هەشتێکی بچووکی لە ژێردا دابنرێت، ئێمە بەچاکی نازانین لەبەرئەوەی، یەکەم: هەبوونی هەشت لە جیاتی سێ خاڵ لە هێندێك پیتدا بەکاردێت، دووەم: حەوتو هەشت بۆ هێندێك پیتی دی لە ئارادایە، ئەمانەش وادەکەن، کە بوواری سەرلێتێکچوون بڕەخسێنێت. بۆیە ئێمە ئەو گۆڕانکارییەی پێشنیازمانکردووە، بە لەبارتر دەزانین و هۆی ئەوەشمان خستووەتەڕوو. سەبارەت بە (ی)یش پێشتر لێیدوواین، بۆیە ئەم پێشنیازەی هەولۆچکەکە بە لەبار نازانین.

لەبارەی دەنگەکانی{د}و{ت}ش، ئەوە ڕاستە، کە دەبێت لە هەر شوێنێکی وشەدابوون، لە نووسیندا بنووسرێن، بەڵام ئەو گوزارشتەی کە بە کلۆر لەباری وتندا بەشێوەی ئەو ناوچانەی، کە دەنگەکە نادرکێنن، لێیدەدوێن، ئەوە گوزارشتێکی هەڵەیە، چونکە ڕاستییەکەی کلۆربوون لە بنەچەدا هەر نییە، بەڵکو ئەوەی هەیە، یەکەم: هێندێك دەنگ نامێنن یاخود دەکەون و گۆناکرێن، وەك:

ددان> دان، مندال> منال، پەند > پەن، دەست > دەس...هتد

دووەم: هێندێك دەنگ، دەنگی دی جێگەیان دەگرێتەوە، وەك:

ئەحمەد – eȟmed > eȟmei

دەستت – destit > destii

لەم جۆرەیاندا، کە دەنگی {د} نامێنێت، بزوێنی بزرۆکە دێتە جێی، بەمە لەگەڵ بزوێنی پێشخۆی دیفتۆنگ دەردەچێت، بەمەش ئەرکی دەنگە کەوتووەکە دەبینێت، بە تایبەت لەوکاتانەدا خودی بزرۆکەکە جێگەی دەنگی {ت}، کە جێناوی لکاوی کەسی دووەمی تاك بێت، وەك لە (destit)دا، دەگرێتەوە. ڕەنگە ئەو دیفتۆنگە بۆ هێندێك کەس وا بێتە گوێ کە هەر ئەلۆفۆنێکی درێژی دەنگی بزرۆکە بێت، بەڵام ئەمە هەڵەیە، چونکە وشەی دەستت (destit) ئەگەر لێوردببینەوە، دەبینین خۆی پێش جێناوەکە بزرۆکەی هەیە. کەواتە ئەوەی بە درێژ دێتە گوێ، ئەلۆفۆنێکی درێژی دەنگی بزرۆکە نییە، بەڵکو هاتنی دەنگێکی بزرۆکەی دییە لە جێگەی دەنگی {ت}و ئەرکی جێناوەکەش دەبینێت.

سەبارەت بەو وشانەش، کە کوردی نین و پێکهاتەشیان لەو دەنگانەیان تێدایە، کە لە زمانی کوردیدا نین، ئەوا بە هیچ جۆرێك نابێت وەك نووسینی زمانە بێگانەکە، پیتەکانیان ڕەچاوبکرێن[١٨]، بەڵکو وەك هەر زمانێکی تری جیهان،

لەوانەش زمانی ئینگلیزی، دەبێت خەڵکی ڕەشۆکی ی کورد چۆنیان بۆ دێت و چۆنی گۆدەکەن، بەوجۆرەش لە نووسیندا ڕەچاوبکرێن. دیارە ئەو دەنگانەش، کە خەڵکی ڕەشۆکی ی کورد بەکاریدەهێنن، ئەو دەنگانەن، کە دەنگی بنجی ی زمانەکەن. واتە واتن و ڕێنووسیش لە نووسینی پێڕەوبەندی زمانەکەدا ڕەچاویاندەکات. هەروەك ئەوەی لە عەرەبیدا دەنگەکانی {چ} و {ڤ} و {ژ} و {ز} هەن، جا وشەگەلێك لەو زمانەوە هاتوونەتە کوردییەوە و لەم دەنگانەش لە پێکهاتەیاندا هەن، بەڵام کورد ئەو وشانەی بەم جۆرەی خوارەوە گۆکردوون: ڕەوزە، زاڵم، زەلیل، ...هتد.

کەواتە سەرجەم ئەو دەنگانەی بە دەنگی {ز} گۆکردووە، چونکە خۆی هەر ئەو دەنگەی هەیە، بۆیە لە نووسینیشدا هەر دەبێت بەوشێوەیە بنووسرێن، نەك وەك نووسینی عەرەبی. دیارە ئەوەی باسکرا بۆ سەرجەم ئەو دەنگانەی زمانانی تر، کە وشەیان بێنە زمانەکەمانەوە ڕاستە و دەبێت بەپێی هەلومەرجی دەنگی ی زمانی خۆمان لە نووسیندا مامەڵەیان لەگەڵدا بکەین.

سەبارەت بەو وشانەش، کە لە کوردیدا دوو دەنگی نەبزوێن بەدووابیەکدا دێن، بەڵام هەریەکەیان لە برگەیەکدان، یەکێکیان لە کۆتایی ی برگەی پێشەوە و ئەوی دی لەسەرەتای برگەی دوواتر، لەم بارەدا دەبێت هەر دوو نەبزوێنەکە بەرجەستە بکرێن، چونکە ئەگەر گۆنەکرێن، واتای وشەکە دەشێوێت، بۆیە لە نووسینیشدا ناکرێت نەنووسرێن. لەو وشانەش: زللە، کەللە، گوللە، کوللە، هەفتتەغار، چێشتتەنگاو، جا بۆئەوەی بزانین، کە ئەمانە بەوچەشنەن، ئەوا بە گۆنەکردنی یەکێك لە دەنگە دووبارەکان، دەبینین کە واتا دەگۆڕرێت، وەك: زللە > زلە (کەسە زلەکە، یان شتە زلەکە)

کەللە > کەلە (کەسە دان کەوتووەکە)

کوللە > کولە (چەقۆ کولە)

هەفت + تەغار > هەفتەغار

چێشت + تەنگاو > چێشتەنگاو

دیارە دەبێت ئەوە بزانین، کە لە گۆکردندا، واتە لە فۆنەتیکدا ئەگەر جۆرێك لە کورتکردنەوەش ڕوویدات، هەرگیز نابێت لە نووسیندا ڕەنگدانەوەی هەبێت یاخود ڕەچاوبکرێت. جا سەبارەت بە وشە، چ لێکدراو چ داڕێژراو، ڕاستە هەمیشە دەبێت بەسەریەکەوە بنووسرێت، وەك پێشتریش هۆکانی ئەم بۆچوونەمان ڕوونکردەوە.

جا ئەو دەستەواژانەش، ئاوەڵناوی بن یان ئاوەڵکاری، ئەگەر لە زماندا بووبنە گوزارشت یان ئیدیەم، ئەوا بەسەریەکەوەنووسینیان زانستانەیە و لەیەکدابڕینیشیان لە هێندێك باردا واتای وتراوەکە تێکدەدات. بۆنموونە وتراوەکانی: کەواسووری بەرلەشکر، کەوابخۆ، چنگلەسەرشان...هتد.

سەبارەت بە ناوی عەرەبی و بێگانە بە گشتی، وەك پێشتر باسمانکرد، کورد چۆن گۆیدەکات، دەبێت بەوشێوەیەش بنووسرێت. بێگومان زمانانی تری جیهانیش هەرگیز ڕەچاوی ئەوە ناکەن، کە لە زمانی بێگانەدا چۆن گۆدەکرێت، ئەوانیش وایگۆبکەن. وشەش یەك پێشگر یان دووانی لەپێشەوە بێت، هەر بەیەکەوە بنووسرێت لەبارە، وەکچۆن پێشتر ڕوونمانکردەوە.

سەبارەت بەوەش، کە جێناوی لکاو بکەوێتە ناوەڕاستەوە، ئەوا هەر لەگەڵ پێشوپاشی ی خۆیدا پێکەوە بنووسرێن ڕاست و زانستانەیە، نەك تەنیا لەگەڵ بەشی پێشەوەی خۆیدا بنووسرێت و لەدووای خۆی دابڕێت، چونکە ئەمانە ڕستە نین، بەڵکو مۆرفۆسینتاکسن. جا هەر کاتێك ڕستە لەئارادابوو، ئەوا دەبێت کەرەستەکانی بەجودا بنووسرێن، وەك پێشتر باسمانکرد. پێشگریش، لێکدراوبێت یان نا، هەر دەبێت بەدووای خۆیەوە بنووسێت، بەمەرجێك یەك کەرەستەی زمانی دروستبکات، بەڵام ئەگەر پێشپرتك (پرێپۆزیشن) بوو، ئەوا دەبێت بەجودا و دوور لە وشەکەی

دووای خۆی بنووسرێت، چونکە خودی ئەو پێشپرتکە وەك کەرەستەیەکی نیمچە سەربەخۆ کاردەکات. سەبارەت بە پاشگریش هەمیشە دەبێت بەدووای کەرەستەکانەوە بلکێنرێت، جا یەك پاشگر بێت یاخود چەند پاشگرێك.

بۆ ژمارەش ئەوەی هەولۆچکەکە پێشنیازیکردووە، زانستییە و دروستە، بۆیە پێمانوایە ئەگەر بەو چەشنە نەبێت، ئەوا بەکارهێنانی فۆنەتیکییانە دێتە ئاراوە، دیارە ئەمەش پێڕەوبەند نییە و بەکارهێنانێکیش گەر پێڕەوبەند نەبێت، چاك نییە لە نووسیندا ڕەچاوبکرێت.

سەبارەت بە (ئوو)ی پێوەندیو چۆنییەتی ی نووسینی، پێشتر پێشنیازی خۆمانمان خستووەتەڕوو.

لەبارەی ئامرازی (نە)یشەوە، دەکرێت بڵێین، کە دوو هەلومەرجی جیاواز بۆ دەرکەوتنی هەن، یەکێکیان: ئامرازی نەرێکردنە و دووهەمیان: پێشگری نەرێیە، وەك:

نە پێڵاوی تەنگ، نە خانەی بەجەنگ– نە بکەیت و نە بخۆیت هەر تەماشای سای گەردنی بکەیت. دیارە دەبێت بۆ ئەم جۆرەیان مەودا هەبێت.

سەبارەت بە باری پێشگرییەکەی، کە دەبێت مەودا لە نێوان (نە) کە لەگەڵ کەرەستەی دوواتریدا نەبێت، وەك:

نەکەی هەرگیز نەمامی گوڵ بکەیتە سێبەر و سایەت – نەچم شەرتە هەتا ئەو خوارە بێ تۆ.

لەبارەی هاتنی پیتی (و)وەوە بەدووابیەکدا، ئەمە ئەگەر واتەکانمان هەریەکە هێمای خۆی هەبێت، ئەو کێشەیە نامێنێت. جا ئەگەر ئەو پێشنیازانەی لەم بارەیەوە پێشتر خستماننەڕوو، ڕەچاوبکرێن، ئەوا ئەو کێشەیە نامێنێت، بەڵام ئەگەر ڕەچاونەکرێن، ئەوا چاکوایە ئەگەر لە وشەیەکدا بن، هەر بەسەریەکەوە بنووسرێن، نەك بە جودا.

سەبارەت بە لەیەکبەستنی پیتەکانیش لە وشەدا، ئەوا بێگومان ئەگەر هەلومەرجی بەسەریەکەوە نووسینی سروشتی ی پیتەکان بیرەخسێنێت، ئەوا ئەگەر بەسەریەکەوە بنووسرێن زانستانەیە و پێشتریش هۆی لەباری ی ئەم بۆچوونەمان خستووەتەڕوو. لەبارەی ئامرازی بەستنەوەشەوە، لایەنی پێڕەوبەندی ی نووسینی ئەو ئامرازانەمان خستووەتەڕوو و لەگەڵیشیدا پێشنیازی چۆنییەتی ی نووسینیمان ڕوونکردووەتەوە.

سەبارەت بە بزرۆکەش، کە هەولۆچکەکە بە (سووکەژێر) گوزارشتی لێدەکات، ڕاستییەکەی سووکەژێر نییە، چونکە (سووکەژێر) لە کوردیدا ئەلۆفۆنی واتی /ی–Î/ یە، بەڵام بزرۆکە واتێك ی سەربەخۆیە، کە لە ئەلفوبێ ی عەرەبی ی چاککراو بۆ کوردیدا، هێما یاخود پیتی نییە، کە ئەوەش کەموکوورییەکی ئەو ئەلفوبێیەمانە، هەربۆیە بۆ ئەمەش پێشنیازی ئەم هێمایە دەکەین (ِ) کە بکرێتە پیت بۆی، وەك : چِسرا جِسلەکانی شِستووە ، بِسراکەم کِسرا بە ڕازگِسر [١٩] .

پێشتر لەوە دووایین، کە دەنگەکانی {د} و {ت} و {گ}و...هتد، لەهەر کوێیەکی وشەدا بوونیان هەبوو، ئەوا نابێت ڕەچاوی لایەنی گۆڕینە فۆنەتیکییەکانیان بکەین، کە هێندێك دەنگ تێدەچن، بەڵکو دەبێت لە نووسیندا بنووسرێن، وەك: دەست > *دەس

دەستگیران > *دەزگیران

ددان > *دان

منداڵ > *مناڵ

گایەك > *گایێ

مامۆستایەك > *مامۆستایە

پێشتر لە (یەك، ێك، ەك) کە نیشانەی نەناسراوین و وەك پاشگر دەکەونە دووای کەرەستەی دی و نەناسراوێتییان دەخەنەڕوو، دووابن. ئەم مۆرفیمە لە بنەڕەتدا (یەك)ە، بەڵام گۆڕرانە فۆنەتیکییەکان و کردەی فۆنۆتاکتیکی گۆڕرانی لە هێندێك باردا تێدا کردوون، بۆنموونە ئەگەر لەم پێکهاتانە بڕوانین، دەبینین کە: مەڕیەك

بزنیەك

ئەگەر کەرەستە نەناسێنراوەکە بە بزوێن کۆتایی بهاتایە، ئەوا لەبەرئەوەی کە مۆرفیمی نەناسراوی بە دەنگی {ی}ی نەبزوێن دەستپێدەکات، هیچ کێشەیەك و گۆڕرانێکی فۆنەتیکی نەدەهاتە ئاراوە، چونکە بەپێی کردەی فۆنۆتاکتیکی، کە لە دووای بەیەکگەیشتن ی ئەو دوو کەرەستەیە ڕوودەدات، وشەی (مەڕ)، کە بە تەنیا بەیەك بڕگەی {CVC} گۆدەکرا، لە کارلێکە دەنگییە نوێیەکەی دووای بەیەکگەیشتنی لەگەڵ (یەك)دا، بڕگەی (مەڕ) دوو دەنگی سەرەتای دەبێتە بڕگەیەك و دەنگی {ڕ}یش لەگەڵ دەنگێك ی دیدا دەبێت بڕگە سازبکات، بەڵام لەبەرئەوەی دەنگی سەرەتای مۆرفیمی (یەك)ەکە، بە دەنگی نەبزوێنی {ی–y} دەستپێدەکات، لەبەرئەوەش، کە بڕگە لە زمانی کوردیدا بە هێشووە نەبزوێن دەستپێناکات، بۆیە ئەم هەلومەرجە دەخوازێت، کە بۆ درکاندنی نەبزوێنی {ڕ} دەنگی بزوێن لە ئارادا بێت، کاتێکیش بزوێن لە سەرەتای بڕگەی دوواتردا نەبێت، ئەوا دووشیمانە دێنە پێشەوە، یەکێکیان ئەوەیە، کە نەبزوێنی {ی–y} بگۆڕرێت بە بزوێن، دووهەمیان ئەوەیە، کە نەبزوێنەکە لەناوبچێت، تاوەکو بزوێنی دوواتری دەستەبەر دەبێت و بەمەش کردە فۆنۆتاکتیکییەکە لە هەر دوو باردا ساز دەبێت، بەڵام دوو پێکهاتەی لەیەکجودا دێنە ئاراوە. واتە زارەکانی زمانی کوردی لێرەدا هەریەکە و بەیەکێك لەو دوو ڕێگەیە مامەڵەی دەنگی لەگەڵ مۆرفیمی (یەك)ی نەناسراویدا کردووە، کە بریتین لە:

مەڕ + یەك > مەڕیەك ⟵ مە + ڕ {ی > ێ} – ە + {ك} > مەڕێك

↙ مە + ڕ – {ی} + ەك > مەڕەك

جا ئەگەر لە پێکهاتەی یەکەمی نوێ، کە (مەڕێك)ە بڕوانین، ئەوا دەبینین کە نەبزوێنی {ی} دەگۆڕرێت بە بزوێنی {ێ}و بزوێنی {ە– e}یش لەناودەچێت، چونکە لە زمانی کوردیدا هاتنی دوو بزوێن بەدوواییەکدا گرانی ی خۆی هەیە. بۆیە لە نێوان بزوێنی سەرهەڵداو، کە {ێ}یە، لەگەڵ بزوێنی ڕەسەنی مۆرفیمی (یەك)دا بەپێی بەهێزی ی دەنگ، کە {ێ} بەهێزترە لە {ە – e}، دەنگی {ە – e} لەناودەچێت، لە ئاکامدا پێکهاتە نوێیەکە دەبێت بە (مەڕێك).

سەبارەت بە پێکهاتەی دووهەمیش، کە (مەڕەك)ە، ئەمەیان کردە فۆنۆتاکتیکییەکە، کە سنووری بڕگەکان دادەڕێژێتەوە (مە) دەبێتە بڕگەی یەکەم، بەڵام دەنگی کۆتایی ی مۆرفیمی یەکەم، کە {ڕ}یە، بۆئەوەی بەپێی کردە فۆنەتیکییە نوێیەکە دەربڕرێت، دەبێت بەدووایدا بزوێن بێت، جا لەبەرئەوەی کە لە دووای {ڕ}کەوە دەنگی نەبزوێنی {ی}، کە سەرەتای مۆرفیمی (یەك) کە، هەروەك پێشتر لێیدووابن، یەکەم: بڕگە بە هێشووە کۆنسۆنانت لە زمانی کوردیدا دەستپێناکات، دووهەم: دەنگی {ڕ}کەش دەیەوێت بڕگەیەکی نوێ لە کردە فۆنۆتاکتیکییەکەدا دروستبکات، بۆیە دەبێت یان بزوێنێکی بۆ بێتە ئاراوە، وەك نموونەکەی پێشتر، یاخود بزوێنی مۆرفیمەکە، کە {ە – e}یە و لەدووای نەبزوێنی {ی}یەکەوەیە، بۆئەوەی {ڕ}یەکە لەگەڵیدا بڕگە دروستبکات، دەبێت {ی}یە نەبزوێنەکە لەناوبچێت، بەمەش بڕگەیەکی (CVC)، کە (ڕەك)ە دێتە ئاراوەو پێکهاتە نوێیەکە دەبێتە (مەڕەك).

دیارە ئەم چەشنە پێکهاتانەش لە هێندێك زار و ناوچەی زمانی کوردیدا لە کاردان. جا ئەگەر بمانەوێت زمانەکەمان لەلایەك پێڕەوبەند و لەلایەکی دییەوە کار بۆ بەرتەسککردنەوەی ڕووبەری جیاوازییەکان لە زارەکانی زمانەکەماندا

بکەین، ئەوا دەبێت ڕەچاوی پێڕەوبەندی ی نووسین و ڕێنووسەکەمان بکەین. هەر ئەمەش لە هێنانەکایەی زمانێکی ستانداردی سەرتاسەریمان نزیکدەکاتەوە.

دیارە لێرەدا نابێت ئەوە لەبیر بکرێت، کە پێشتر لێیدووین، لەوەدا کە نابێت هیچکات دەنگێك لە دەنگەکان بکرتێنرێت و لە نووسیندا نەنووسرێت ، لێرەدا جەخت لە (لەنووسیندا) دەکەینەوە، دەنا بۆ لایەنی فۆنەتیکی ، خەڵکی لە ئاخاوتنی ئاساییدا سەربەستن. بۆنموونە پێکهاتەیەکی وەك نموونەکەی پێشوومان، کە (مەڕیەك)ەو هێندێك ناوچە دەیکەنە (مەڕێك)، زۆرجاریش دەنگی {ك}کەش دەکرتێنن و تەنیا (مەڕێ) دەوترێت. دیارە ئەم پێکهاتەیە لە نووسیندا دووجار هەڵەیە و ناشێت ڕەچاوبکرێت، بەڵام لە وتندا گرفت نییە.

لێرەدا جێ ی خۆیەتی بڵێین کاتی ئەوە هاتووە، کە ڕێنووسەکەمان کەلێنبڕ بکەین، دیارە ئەمەش بەپێی پێڕەوی دەنگ و وشەسازی و ڕستەسازی ی زمانەکەمان و ئەوەی لەسەری ڕێکدەکەوین، دەبێت هەوڵبدرێت ڕەچاوبکرێت و دەستگا بەرپرسەکان بیسەپێنن، دەنا ئەگەر تەنیا لە دووتوێی لێکۆڵینەوە و گۆڤارەکاندا بمێنێتەوە، کەڵکێك ناگەیێنن و ڕۆژدوواپرۆژ ڕێنووسەکەش بەرەو پتر شپرزەبوون دەبرێت. بێگومان لە سنووری (٤٠–٥٠) ساڵی پێشوودا، چەندان نووسین و پێشنیازی زانستانەو لەبار هەبوون، بەڵام ڕەچاونەکراون[٢٠] (*) .

(*) تێبینی: لە کۆتایی لێکۆڵینەکەدا، نووسینێك بە ئەلفوبێ ی باو و دووبارەکردنەوەشی بە ئەلفوبێ ی پێشنیازکراو لە پێناو خستنەڕوویدا، خراونەڕوو.

ئەنجام

١- سەبارەت بە چاكسازی لە ڕێنووسدا، هەر هەوڵ و پێشنیازێك ئەگەر لەبەر ڕۆژنایی ی زانست، بە تایبەت زانست ی زمان بە سەرجەم ئاستەكانییەوە نەبێت، ئەوا كارێك نابێت، كە پەیڕەوبەندی ی زمانەكە و ڕێنووسەكە بپارێزن.

٢- سەبارەت بە پیتەكان، كێشەكان بریتین لە:

أ- بزوێنی بزرۆكە پیتی نەبووە و ئەمەش لە هەندێك باردا كێشە دروستدەكات، بۆیە لەم توێژینەوەیەدا پێشنیازی هێمایەكمان وەك پیت بۆ كردووە، كە لە شێوەی (ب) دەچێت، بەڵام لە جیاتی خاڵ، هێڵێك لە شێوەی ژمارەی یەك لە ژێرەوە بە ناوەڕاستییەوە دەلكێت، بەم شێوەیە (ں). دیارە بە پێی سروشتی بزوێنەكە خۆی، گەرچی دەركەوتنی بە زۆری لە ناوەڕاست و كۆتایی ی وشەدا دەبێت، ئەوا ئەلۆگرافەكانیش هەر بە شێوەی ئەلۆگرافەكانی سەرەتا و ناوەڕاست و كۆتایی پیتی (ب) دەبێت، بەڵام لە جێگەی خاڵ تەنیا هێڵێكی كورت لە ژێریاندا بە ناوەڕاستیانەوە دەلكێت.

ب-واتەكانی ئی/Î/ و ێی/Y/ پێشتر هەر یەك پیت و هێمایان هەبوو، لەم توێژینەوەیەدا پیتی تایبەت بە ێی (ێ) پێشنیازكراوە، كە ئەلۆگرافەكانیشی بریتی دەبن لە (ڵا، ـڵا ، ێ).

ج- هەر بەو پێیەش، واتی ئوو /û/ و ئو /u/ و /w/ بە یەك شێوە بوون و لە یەكهەمیاندا بە دووبارەكردنەوە بەرجەستە دەكرا، كە ئەمە كێشەیەكی زۆری بۆ ڕێنووس و نووسینی كوردی لێدەكەوتەوە، بۆیە توێژینەوەكە بۆ واتەكانی وێ/ W / و ئوو/ û /پیتی تایبەتی پێشنیازكردووە، كە بەم شێوەیەن: وێ (ۆ-W) ، ئوو (ڵ).

٣- بەپێی چەند بەڵگەیەك ئەوە خراوەتەڕوو، كە ئەو دەنگانەی بە دیفتۆنگ ناوبراون، دیفتۆنگ نین.

٤- سەبارەت بە نووسینی وشەش، جگە لە سادە، چ لێكدراو بێت یاخود داڕێژراو، جا پێشگرێك لە ئارادا بێت یاخود زیاتر، بە پێی توێژینەوەكە، بەسەریەكەوە نووسینیان پێشنیاز دەكرێت.

٥- ئامرازی پێوەندی و لێكدەر، چۆنییەتی نووسینیان لەبەر ڕۆژنایی ی زانستی دەنگ و سەرجەم ئاستەكانی دی ی زماندا خراونەتەڕوو.

٦-لایەنی فۆنەتیكی ی زمان جودایە، لە لایەنی پێڕەوبەند، بۆیە ئەگەر ئەم جوداییە ڕەچاونەكرێت ، ئەوا ناكرێت چاوەڕێ ی ئەوە بین، كە لە داهاتوودا ببینە خاوەن زمانی ستاندارد.

پەراوێزەكان:

بۆ زانیاری لەوبارەیەوە، بڕوانە: زمانەوانی، محمد معروف فتاح، ل(١٤).

لێرەدا بەپێویستی دەزانم ئەوە بڵێم، كە توێژەرانی زمانی كوردی، تائێستاش سەبارەت بە واتەكان ی زمانی كوردی، یەكدەنگ نین، تێیاندا هەن، كە باس لە پیتەكان دەكەن، بە (٣٥) پیتیان دادەنێن، هەیشن بە (٤٣) پیتیان لەقەڵەمدەدەن. لەوبارەیەوە، بڕوانە: A- نووسینی كوردی بە لاتینی، جەمال نەبەز، ل(١). B- ڕابەرێ بۆ ئیملای كوردی، نوری عەلی ئەمین، ل(٢٤-٢٦).

لەوبارەیەوە بڕوانە: فۆنەتیك، غازی فاتح وەیس، ل(٤٠).

سەرچاوەی پێشوو، ل(٣٩-٤٠).

سەبارەت بە پێناسەی پیت، دكتۆر نەسرین، دەڵێت، كە: "وێنەی دروستكراوە بۆ ئەو دەنگانەی كە ئاخاوتن دروست دەكەن...". جا ئەم پێناسەیە بەپێی زانست كورتدەهێنێت، چونكە لە ئاخاوتندا دەنگ هەن، كە پیتیان بۆ دانەنراوە. بڕوانە: ڕێنووسی كوردی، دكتۆر نەسرین محەمەد فەخری، ل(٩).

بڕوانە: فۆنەتیکی زمانی کوردی، محمد امین هەورامانی، ل(٤٢–٤٣).

بۆ نموونە (محمد معروف فتاح) پێیوایە، کە {وێ – ö} فۆنیمە، گەرچی هەندێك زمانەوانی کورد و بێگانە دانی پێدا نانێن، بەڵام هەرخۆیشی دەڵێت: فۆنیمێکی ناتەواوە و لە هەموو شوێنێکی وشەدا دەرناکەوێت و لەهەموو دیالێکتەکانیشدا نییە و دەرکەوتنیشی لەچەند وشەیەکی دیاریکراودایە. بۆ زانیاریی زیاتر، بڕوانە: ڕێنووسی کوردی لە ڕوانگەی فۆنەتیکەوە، محمد معروف فتاح، ل(٢٣١).

بڕوانە: فۆنەتیکی زمانی کوردی، محمد امین هەورامانی، ل(٤٢).

بڕوانە: هەولۆچکەیەکی تری...، ل(٣).

بڕوانە: فۆنەتیك، غازی فاتح وەیس، ل(٣٩).

بۆنموونە، دکتۆر ئەوڕەحمانی حاجی مارف، پێیوایە، کە سێ بزوێنی دوولانە لە زمانی کوردیدا هەن. بۆ زانیاری لەوبارەیەوە، بڕوانە: زمانی کوردی لەبەر ڕۆشنایی فۆنەتیکدا، دکتۆر ئەوڕەحمانی حاجی مارف، ل(٣٤).

لە (ڕێزمانی کوردی، بەپێی لێکۆڵینەوەی لیژنەی زمانو زانستەکانی...) بۆئەوەچووە، کە لە ڕستەو لە وشەشدا با بە پێش خۆیەوە نەنووسێت، بەڵام هەر بە (و)ی داوەتە قەڵەم نەك بە (ئوو). بۆ زانیاریی زیاتر، بڕوانە: کتێبی ناوبراو، ل(٣٣٦).

بڕوانە: هەولۆچکەیەکی تری...، ل(٥).

سەرچاوەی پێشوو، ل(٦).

بڕوانە: بووارە واتاییەکان، هۆگر مەحموود فەرەج، ماستەرنامە، (چاپ نەکراوە).

سەرچاوەی پێشوو، کە ماستەرنامەیە، لە (١٩٨٩) پێشکەشی کۆلیژی ئادابی زانکۆی سەلاحەدین کرا، بەڵام (١٩٩٣) بەفەرمی وەرگیراوە.

جگەلەوەش، ئەو ئی (ی – î)یە، کە لە (ڕای کرد، دای نا، بۆی برد)دا هەیە، پێموایە لە بنەچەدا دەنگەکانی {ه} و {ە – e}یشی لەگەڵدا بووە، واتە جێناوەکان، کە بریتین لە:

م مان < هەم هەمان

ت تان < هەت هەتان

ی یان < هەی هەیان

واتە بۆ تاك لە بنەچەدا (هەم، هەت، هەی) بوون، بەڵام کە دەنگی {ه} بکەوێت، ئەو دەمە تەنیا بزوێنەکە، کە {ە – e}یە لەگەڵ {م} و {ت} و {ی – î} دەمێننەوە، لەلایەکیشەوە کە جێناوی کەسی سێهەمەکە (ەی– eî) دەمێنێتەوە و ئەگەر کەرەستەی پێشخۆیشی بە بزوێن کۆتاییهاتبوو، ئەودەم بەپێی دەنگی بەهێز، بزوێنی {ە – e} کەش دەکەوێت و ئیتر تەنیا بەپێی دەنگی بەهێز، بزوێنی {ە – e} کەش دەکەوێتو ئیتر تەنیا بزوێنی بەهێزی کەرەستەی پێشەوە و بەدوواشیدا بزوێنی {ی – î}، کە جێناوەکەیە دەمێنێت. دیارە ئەمەش هەلومەرجی ئەوە دەیڕەخسێنێت، کە {ی – î} یەکە بە ئەلۆفۆنێکی کورت گۆبکرێت و کورتی ی ئەلۆفۆنەکە وابکات، کە بە {ی – y}ی لە قەڵەمبدەن، ئەوەیڕاستیشبێت {ی – y} بەسەربەخۆیی نابێت و سەربەخۆیی تەنیا بۆ بزوێنەکانە. ئەم گۆڕانانەش بەم شێوەیە دەبن:

ڕا + هە ی + کرد < ڕا + ە ی + کرد < ڕایکرد

دا + هە ی + نا < دا + ە ی + نا < داینا

بۆ + هە ی + برد < بۆ + ە ی + برد < بۆیبرد

دیارە هەڵەیەکی زەقە، کە لە نووسینی کوردیدا ڕەچاوی ئەلفوبێ ی زمانی عەرەبی یان هەر زمانێك ی دی بکرێت، کەچی هەروەك دکتۆر ئەوڕەحمان، دەڵێت: لەناو زمانەوانانی کورد دا، بە پێوانەی عەرەبی لە دەنگە کوردییەکانیان ڕوانیوە. بۆ زانیاری ی زیاتر، بڕوانە: نووسینی کوردی بە ئەلفوبێی عەرەبی، ل(٩٣).

وێنەی ئەو پیتە، لەبەرئەوەی لە سیستەمی کۆمپیوتەردا نییە، ئەوا نووسینەکەی وەك پێویست دەرناکەوێت، بەڵام بە هیوام لە کۆمپیوتەریشدا ئەم وێنە نوێیانەی ئەو چەند پیتە دابڕێژێن.

بۆنموونە، سەبارەت بە (ی)ی خستنەسەر، لەساڵی (١٩٥٣)دا، لە (پۆستەی خوێنەواران)ی گۆڤاری پەیام، ژمارە (٢١) کە لە (٣)ی ئابی (١٩٥٣)دا، باس لەوە کراوە، کە ئەو (ی)یە، ئەگەر بەرجەستە نەکرێت، هەڵەیە، تەنانەت نموونەیەکیشی بۆ ئەو لایەنە هێناوەتەوە، کە دەڵێت: هەڵەیە ئەگەر بنووسرێت: (دیاری کوردستان)، بەڵکو ڕاستییەکەی ئەوەیە، کە بنووسرێت (دیاری ی کوردستان)، دیارە ئەم بۆچوونەش ڕاستە، جا ئەگەر لەوکاتەوە بسەپێنرایە، ئەوا ئێستا لێرەدا وەك کێشەیەك نەدەمایەوەو نەدەبووە خاڵێك لەم باسەشدا.

سەرچاوەکان:

هەولۆچکەیەکی تر، بەرەو ڕاستە ڕێیەکی ڕێنووسی زمانەکەمان، ئەکادیمیای کوردی، هەولێر– کوردستان– ٢٠٠٩ (کە بە نووسراوێك ئاراستەی توێژەر کراوە لەپێناوی ئەوەدا، کە ڕاوبۆچوونی لەبارەوە بنووسێت).

زمانی کوردی لەبەر ڕۆشنایی فۆنەتیکدا، دکتۆر ئەوڕەحمانی حاجی مارف، چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد– بەغدا، ١٩٧٦.

نووسینی کوردی بە ئەلفوبێی عەرەبی، دکتۆر ئەوڕەحمانی حاجی مارف، لە چاپکراوەکانی ئەمیندارێتیی گشتی ی ڕۆشنبیری‌و لاوانی ناوچەی کوردستان، چاپخانەی (علاء) ١٩٨٦.

بووارە واتاییەکان، هۆگر مەحموود فەرەج، نامەی ماجستێر، زانکۆی سەلاحەدین، ١٩٩٣ (چاپ نەکراوە).

نووسینی کوردی بە لاتینی، جەمال نەبەز، چاپخانەی مەعارف، بەغدا، ١٩٥٧.

ڕێزمانی کوردی، بەپێی لێکۆڵینەوەی لیژنەی زمان‌و زانستەکانی، لە چاپکراوەکانی کۆڕی زانیاری کورد، بەغدا، ١٩٧٦.

فۆنەتیکی زمانی کوردی، محمد امین هەورامانی، چاپی یەکەم، چاپخانەی (دارالحافظ) بەغدا ١٩٧٤.

ڕێنووسی کوردی لەڕوانگەی فۆنەتیکەوە، گۆڤاری کۆڕی زانیاری عێراق (دەستەی کورد) بەرگی نۆهەم، چاپخانەی کۆڕی زانیاری عێراق، بەغدا، ١٩٨٢.

ڕێنووسی کوردی، دکتۆر نەسرین محەمەد فەخری، کۆلیژی پەروەردە، دانیشگای بەغدا، ١٩٧٧–١٩٧٨.

ڕابەرێ بۆ ئیملای کوردی، نوری عەلی ئەمین، چاپخانەی (سلمان الأعظمی) بەغدا، ١٩٦٦.

ڕێنووس، چۆنیەتی نووسینی کوردی، گاهر صادق، چاپی یەکەم، چاپخانەی شیمال، کەرکوك ١٩٦٩.

زمانەوانی، محمد معروف فتاح، کۆلیژی ئاداب، (مگابع دارالحکمە)، ١٩٩٠.

فۆنەتیك، غازی فاتح وەیس، ئەمیندارێتی ی گشتی ی ڕۆشنبیری و لاوانی ناوچەی کوردستان، زنجیرە (٥)، چاپی یەکەم، ١٩٨٤.

گۆڤاری پەیام، پۆستەی خوێندەواران، ژمارە (٢١) بەغدا، ٣ی ئابی ١٩٥٣

لە تۆ بزۆزی لە خودا ڕۆزی (*)

تاریکی و چرا دوو دژیەکن، کە هەمیشە لە ململانێدان. ئەم ململانێیەشیان تا ئەو ڕۆژە بەردەوامدەبێت، کە تێیدا دووا تیژك خامۆشدەبێت. دییارە ئەوەش تەنیا ئەو کاتە دێتەکایەوە، کە هێزی مەرگ هێزی ژییان بشکێنێت، چونکە ژییان هەمیشە لەدایکبوون دەخاتەوە، هەمیشە گۆڕانکاری دەهێنێت، هەمیشە دژە وەستانە، چونکە خودی وەستان، لە بزاوتکەوتنە، کە ئەمەش لەگەڵ مردندا نزیکییەکیان هەیە. تۆ بڕوانە ئاو، چۆن بە وەستانی وردە وردە لیخندەبێت وو دوواتر بۆگەندەکات. تۆ سەرنجبدە، ئەگەر بای دارئاوس نەبێت، ئەوا هەڵاڵەی زۆرێك لە شکۆفە و گوڵەکان ناگەنە هاوڕەگەزەکانیان، کە بەمەش بوون و بەرهەمیان لە کەمیدەدات.

ئێمەی کوردیش، ئەگەر بخوازین وەك نەتەوەیەکی خاوەن خوازت و توانست بناسرێین، ئەوا دەبێت لە هەوڵی بوونە دەوڵتدابین، دییارە ئەمەش زەمینەی پێویستە. بێگومان زەمینەش تەنیا یەك چەشن نییە، بەڵکو چەندانن، هەر بۆ نموونە یەکێك لەوانە، زەمینەی ڕامیارییە، کە ئەمەش هەوڵی دپلۆماسی ی هەرێمی و نێودەوڵەتیی گەرەکە. یەکێکی دی لەو زەمینەیانە، لایەنی ئابوورییە، دییارە ئەمەش گرنگی ی زۆری هەیە، چونکە ئەگەر توانای ئابووری نەبێت، ئەوا هەلی بەدیهێنانی ئەو خوازتە زۆر نابێت. لەلایەکی تریشەوە لایەنی هێزی سەربازییە، کە ئاشکرایە بە بێ توانای سەربازی, بەرەنگاری ی هەڕەشەکانی ناحەزان، بێهوودە دەبێت. جا ئەو توانایانەش لە ناگەهانەوە پەیدا نابن، بەڵکو کاری فەرهادئاسا و یەکدەنگی و یەکگرتنی کوردیان گەرەکە.

پێبەپێی ئەمانەش دەبێت لە هەوڵی ئەوەدابین, ڕێز لە گەوهەری نەتەوەکەمان بگرین، کە ئەویش زمانەکەمانە. ئەمەش بە بێ هاتنەکایەی زمانێکی فەرمی نایێتەدی،دییارە هەر بەو زمانەش دەبێت کارە فەرمییەکانی میرییەوانی بەڕێوەببرێن، هەر بەویش بخوێنرێت. ئاشکراشە کە ئەمەش بەبێ لە ئارادابوونی ڕێنووسێکی بێگرفت، زۆر ئەستەمدەبێت. بۆیە دەبێت پێش هەرشتێك بیر لەو زمان وو لەو ڕێنووسە بکەینەوە، تاوەکو وەك نەتەوە وو گەلانی جیهان ببینە خاوەن نووسینی خۆمان وو لە داهاتوودا سەرجەم ڕۆڵەکانی کورد، چ ئەلفوبێیەکەی وو چ ڕێنووسەکەی ڕەچاوبکەن. ئاشکراشە، کە ئەمە خوازتی هەر تاکێکی کوردە لەسەرجەم پارچەکانی نیشتیمانی شیرینماندا. جا ئەگەر دەستبەرداری ناوچەگەری وو خێڵگەری نەبین وو پەرژەوەندی ی نەتەوە نەکەینە دروشمی پیرۆز ، بەدیهاتنی ئەو خەونەمان سانا نابێت. هەر بە هاتنەئارای ئەو زمان وو نووسینە فەرمییەش، دەکرێت شانازی بە یەکگرتوویی ی نەتەوەکەمانەوە بکەین.

(*) پەندە کوردییەکە، دەڵێت: لە تۆ حەرەکەت لە خودا بەرەکەت.

ملخص البحث باللغة العربية

يتخلص البحث في فصل واحد، متمثلاً في عدة محاور، ومتخذاً من ذلك المكتوب الذي وجهه أكاديمية كوردستان الى عدد من أساتذة جامعات الأقليم، مرتكزاً على طروحات الاكاديمية المذكورة حول الأملاء الكوردي. وبما إني مهتم بالموضوع و أرى بأنه يتطلب إهتماماً جدياً من قبل الباحثين، لذا حاولت و أحاول في هذا البحث أن أسلط الضوء على بعض الجوانب التي تثير الخلافات، كي أوضح علمياً ما أراه صائباً.

و من تلك المحاور، رسم بعض الصوتيمات الختلفة بأحرف متماثلة والتي يخلق بدوره كثير من التباسات عند الكتابة بها. كما ويتكلم في محور أخر عن الصوتيم المسمى بال(بزروَكة) و محاولة رسم حرف خاص به تفادياً للأخطاء، كما و يتطرف البحث الى الجانب الصوتي الشفاهي والجانب القواعيدي، كي لايخلتط الصواب بالخطأ في الأملاء. وفي جانب أخر أشار الى وجود أو عدم وجود الادغام في اللغة الكوردية. و من ثم عن كيفية ربط الكلمات يبعضها أو مع السوابق و اللواحق، كما و بين الاوجه الصحيحة في هذه الترابطات من عدمها. واختتم البحث بعدد من النتائج والهواميش، وأخيراً قدمت قائمة بأهم المصادر المستفاد منها في البحث.

Abstract

The study is summarized in one chapter, elaborating on different aspects of Kurdish orthography. The idea is rooted from the guide addressed to a number of university teachers or professors by the Kurdish academy depending on some academic proposal for Kurdish orthography. As I am interested in the topic which needs to be studied cautiously by researchers, I tried in the present study to focus on some debatable points to show what is scientifically correct. One problem is they draw various phonemes using similar letters. By its turn this leads to some confusion when it is used in writing.

Another section is developed to the phoneme known as 'Bizroke' /ə/ and to avoid making mistakes and confusion I tried to find a symbol representing it.

On the other hand, the academic guide claims that the process of assimilation can not be found in Kurdish, and how the words are combined to each other and to suffixes and prefixes. I tried to show the correct way of those combinations. The paper is ended with some results and a list of reference books.